

פרק שני: שתי המהדורות של המדרש הגדול וטיבן

הקדמה

המדרש הגדול לתורה³⁹ נדפס עד היום בשתי מהדורות⁴⁰: מהדורה ראשונה, לבראשית, ויקרא ובמדבר בשלמות, לשמות ודברים מהדורות חלקיות. מהדורה ראשונה זו שלפענ"ד לא כל מהדירה היו בעלי כישורים מקצועיים הולמים (שי' פיש ורמ"ז חסידא), נערכה ונדפסה במקומות שונים, ובזמנים שונים, במתכונת לא אחידה, הן בכל מה שקשור לצד החיצוני שלה, והן בכל מה שקשור למהותה ואופיה, כלומר טיבו של טקסט הפנים שבמהדורה זו, שיטת ציוני המקורות ואופן רישומם, המהדורות שעל פיהן צוינו מקורותיו של המה"ג ועוד, כפי שנפרט להלן. המהדורה השניה שהיא לכל מה"ג לתורה, ובשלמות, יצאה לאור בירושלים בהוצאת "מוסד הרב קוק", בין השנים תשי"ז-תשל"ו. מהדורה זו בשונה מן קודמתה, ערוכה בצורה אחידה הן בצד החיצוני שלה והן בפנימיותה, קרי: טקסט הפנים; מערכת חילופי הנוסח; רישום המקורות, המקבילות התוכניות וההערות. מלאכת ההדרה בחלק ממהדורה זו נעשתה ע"י חוקרים בעלי כישורים מקצועיים טובים (מ' מרגליות, וצ"מ רבינוביץ) ובחלק, ע"י תלמידי חכמים שלפענ"ד כישוריהם המקצועיים לא היו די מספיקים כדי להחזיר כראוי חיבור כמו המה"ג ולהתקין לו מהדורה מדעית מהימנה ומוסמכת שתספק את צורכי כל החוקרים בתחומי מחקר שונים, כראוי לכל מהדורה מדעית ראויה לשמה⁴¹ (עי' שטיינזלץ ושי' פיש). כדי לעמוד על טיבן של שתי המהדורות הללו נבחן אותן בקצרה עפ"י שלוש אמות מידה עיקריות:

39 על מה"ג למגילת אסתר, המכונה "אגדת-אסתר", ראה להלן סעיף יא.

40 לפרטים נוספים על שתי מהדורות אלו ראה מ"ב לרנר "המצוי והרצוי בהוצאת מדרש הגדול" פעמים 10 (תשמ"ב) עמ' 114 ואילך; הנ"ל, פעמים 12 (תשמ"ב) עמ' 143.

41 בפרק זה ובפרקים ד-ו של עבודתנו, התרכזנו בעיקר בטיבה של מהדורת "מוסד הרב קוק" שתסומן מכאן ואילך מהדורה ב (המהדורה הראשונה תסומן מהדורה א) משלושה טעמים, ראשית משום שהיא שלמה יותר, שנית משום שהיא משוכללת יותר, לכל זה ראה תחילת דברינו בהקדמה ולהלן בהמשך, ושלישית היא גם זו המצויה בשוק. נוסף לכך חלק ממהדורה א (מה"ג ויקרא ובמדבר) כבר נתבקרו ע"י חוקר לשון מובהק, הר"ח ילון ראה בהמשך. מטעמים אלו גם ערכנו את כל המפתחות למה"ג שבכרך ב, עפ"י מהדורה ב בלבד.

(1) מהימנות הטקסט של מה"ג שבמהדורה, טקסט הפנים ו/או מערכת חילופי הנוסח⁴².

(2) מהימנות זיהוי המקורות⁴³.

(3) שיטת רישום המקורות, המקבילות התוכניות וההערות⁴⁴.

מטרותיה של בדיקה זו היו שתיים: ראשית להעמיד את הקורא על טיבן של שתי המהדורות כאשר הוא בא להשתמש בהן, ושנית להפיק לקחים מסויימים מליקויים שונים שנמצאו בשתי המהדורות, ובהתאם לכך לשרטט בקווים כלליים את המהדורה העתידה הנראית לנו (ראה להלן סעיף יב).

■

42 קרי: מידת ההתאמה בין הטקסט שבמהדורה לכה"י שממנו הועתקו הטקסט או חילופי הנוסח הללו. בד"כ העדפנו לבחון את טקסט הפנים שבמהדורה. במקום שלא יכולנו להשתמש בכה"י ששמשו כטקסט פנים במהדורה מסוימת בדקנו את מהימנות מערכת חילופי-הנוסח שבאותה מהדורה.

43 קרי: באיזו מידה ציוני המקורות היו נכונים ומדויקים. בסעיף זה רשמנו רק דוגמאות מעטות מתוצאות בדיקתנו, משום שחלק די גדול של החומר כללנו בפרק הרביעי, בעיקר בסעיפים השונים המטפלים ביזיהוי החומר, ראה להלן פרק רביעי סעיף א 1.

44 קרי: השיטה שבה השתמשו המהדירים ברישום המקורות, המקבילות התוכניות דהיינו שאינן המקור במה"ג (מכאן ואילך במקום שנרשום מקבילות סתם כוונתנו למקבילות תוכניות אלא אם כן יצוין אחרת) וההערות, ומידת עקיבותה. וענין טכני זה, שיטת רישום המקורות, אל יהא קל בעיניך משום שבחיבור כמו המה"ג שמקורותיו לא צוינו ע"י מחברו חשוב ביותר שכל פסקה שבו, יהא שיעורה אשר יהא כביצה וכזית תירשם במדויק ובצורה ברורה לחלוטין, כשהיא מופרדת מדברי הקישור של בעל מה"ג, ורצוי מאד שתהא מופרדת גם מן המקבילות התוכניות וההערות, דבר שלא נעשה תמיד וכראוי ברוב המהדורות שנסקור להלן. וראה להלן פרק ד, סעיף יב, סעיף משנה ג והערה 164 שם.

1. נוסח

מהדורה זו, המבוססת בעיקרה על כ"י אחד של המה"ג, הוגהה והושלמה עפ"י כ"י נוספים⁴⁴, כך שלמעשה לפנינו מהדורה אקלקטית על כל המשתמע מכך⁴⁵. אבל החמור מכול הם השיבושים מסוגים שונים שנפלו במהדורה זו. מכאן שהנוסח שבמהדורה זו, גם עפ"י דברי המהדיר עצמו כבר איננו בטוח⁴⁶.

2. זיהוי המקורות

זיהוי המקורות בחלק זה של המה"ג הוא הקשה, המורכב והמסובך מבין כל יתר חלקי המה"ג, משלושה טעמים: ראשית מחמת היקפו של החומר, 887 עמודים במהדורת "מוסד הרב קוק", יותר מאשר כל חלק אחר שבמהדורה זו, שנית חלק ניכר מן החומר הן פסקאות קטנות, שזיהוי מקורן אינו פשוט כלל ועיקר; ושלישית, מעל לכול מחמת החומר הרב מאוד שמקורותיו עלומים מאתנו, לפחות לפי שעה, רובו ככולו חומר לא הלכתי. מכאן שמלאכת

44 כדברי שכטר עצמו, ראה בהקדמתו העברית עמ' 12: "ואשים את השינויים בהערות ולפעמים בגוף הספר", ואכן כך נהג בעשרות מקומות, ראה למשל ז: עמ' 521 (כו); עמ' 526 (ט) ועוד. בכמה וכמה מקומות במהדורתו הוגה טקסט הפנים עפ"י שלושה כ"י נוספים, ראה בהקדמתו הנ"ל הערה 3. הטקסט הבסיסי שהונח במהדורתו הוא כ"י וכו"י קאהוט ראה הקדמתו שם, ואילו כה"י שעל פיו הגיה שכטר, בקביעות את הטקסט הוא כ"י (0) 34875, המצוי בביה"ס הלאומי והאוניברסיטה בירושלים, ועל פי כ"י זה בדקנו את מהימנות הנוסח שבמהדורה זו.

45 לפעמים קטעים שלמים במה' זו הועתקו מכ"י אחר, ראה הקדמתו של המהדיר, שם, עמ' 12 הערה 3. כך למשל, כל ההקדמה למה"ג הועתקה מכ"י אחר. נעיר שבד"כ מהדורה אקלקטית, חסרונה גדול מיתרונה, ראה למשל מהר"ן אפשטיין, תרביץ ח (תרצ"ז) עמ' 375; מהר"ש ליברמן, קיי"ס יד (תרצ"ג) עמ' 322. ברם באשר למה"ג, דומני שהמצב בעניין זה אינו חמור כל כך, והטעם משום שכל כה"י של המה"ג הם למעשה קבוצה סגורה, כלומר מוצא אחד להם תימן, נכתבו ע"י סופרים תימניים המפורסמים כסופרים דיקנים, ופער הזמנים בין כה"י הקדומים ביותר למאוחרים ביותר, אינו עולה על 400 שנה ראה להלן פרק ג, סעיף אף שם הערות 184, 185, ומעל לכול אין לנו כאן עניין עם כ"י של מקורות שונים שכידוע אין להגיה מקור אחד עפ"י מקור אחר, כמעשהו של פינקלשטיין, במהדורתו לספרי דברים שהגיה לפעמים את הספרי עפ"י המכילתא לדברים, ראה מהר"ן אפשטיין הנ"ל, שם עמ' 375 ואילך.

46 השיבושים הם לאלפים ראה: ז, לוח התיקון, עמ' 773-825, ודברי המהדיר עצמו, שם הקדמה, עמ' 14.

זיהוי המקורות שנעשתה ע"י המהדיר ראוייה לשבח⁴⁷. ועם כל זה עדיין יש במהדורה זו שיבושים רבים מסוגים שונים, בעיקר ציוני מקורות לא נכונים, שאחריותם מוטלת בלא ספק על המהדיר. שיבושים אלו שכלולים בהם שיבושים מסוגים שונים נפלו במהדורה זו מטעמים שונים שאין כאן המקום לפרטם⁴⁸. זיהויים של המקורות שכאמור חלק ניכר מהם זיהויים היה קשה ובעייתי נעשה ע"י המהדיר בד"כ בזהירות ובשיקול הדעת. במקום שהזיהוי לא היה בטוח לא היסס המהדיר להטיל עליו ציון "צ"ע", וכדומה. מטעם זה, מרובים מאוד הקטעים שבמהדורה זו שמקורם הונח ב"צ"ע", ובדין⁴⁹.

3. שיטת רישום המקורות המקבילות התוכניות וההערות

במהדורה זו נרשמו המקורות, המקבילות התוכניות וההערות יחד במדור אחד, אבל בד"כ בסדר קבוע, קודם המקורות⁵⁰ אח"כ המקבילות התוכניות ולבסוף ההערות, דבר המקל מאד על השימוש במהדורה זו. מלבד ציוני המקורות, המקבילות התוכניות נרשמו גם הערות.

47 על החומר שלא זוהה ע"י שכטר, ראה מ' מרגליות, א, ראש דבר, עמ' 11. על היקפו של החומר שמקורותיו עלומים ראה להלן הערה 1472. נעיר בדרך אגב, שמרגליות הנ"ל המהדיר השני של מה"ג בראשית נעזר הרבה בציוני המקורות של שכטר, אם בסתם או במפורש. ראה, למשל א, עמ' ב, הערה 3; שם, עמ' ד, הערה 8, בהשוואה למהדורתו של שכטר כאן, וכאלה הרבה, ואכמ"ל.

48 ראה, למשל להלן, פרק ד, מקור מס' 1, סעיף (ג), הערות 319,318; שם, מקור מס' 2, סעיף (ב), כל החומר שרשמנו במפתח המקורות שלנו למקור מס' 2 ממה"ג בראשית כמעט כולו לא זוהה ע"י שכטר; שם, מקור מס' 3, סעיף (ב) (1), והערה 452 שם; שם, מקור מס' 18, סעיף (א), והערה 952 שם; שם, מקור מס' 25, סעיף (א) והערה 1132 שם, ועוד ועוד. ועל ציוני מקורות לא נכונים, שאין אחריותם מוטלת על המהדיר, ראה להלן, הערה 1199, ועוד.

49 ראה למשל, ז, עמ' 238 (נב) (נח); עמ' 242 (ב) (ג) ועוד. ומאלפת מבחינה זו היא הערתו בהקדמתו עמ' 13: "אכן כאשר נתיאשתי... הצגתי לו ציון צ"ע... ולא חפצתי להחליט שלא נמצא כי איני מרא דכולה אורייתא". וראה גם מהר"ש ליברמן, מדרשי-תימן עמ' 6; מ"ב לרנר, פעמים 10 (תשמ"ב), עמ' 115. וראה בהערה הבאה.

50 מצאנו מאות דוגמאות. ראה למשל ז, עמוד 3, הערה 3, קודם צוין הבבלי ואח"כ הירושלמי המהווה מקבילה בלבד; שם, עמ' 6, הערה (ט"ז). מעניינים מבחינה זו הם ציוני הבאים: עמ' 95 (כו), (כז) בציון הראשון רשם: "ע"י ב"ר... וע"ע בכורות ח ע"א", ובציון השני, שם, 13, ציון לבבלי; ובשניהם שגה, שהרי המקור לקטעים אלה מצוי בחומר שנתגלה מאוחר יותר ונתפרסם ע"י מ' מרגליות עצמו בשם, הלכות א"י מן הגניזה, ראה שם, עמ' קפד, ואילו רש"י שכטר בציוניו אלו, נזהר כאן יותר. וראה להלן, פרק ד, מקור מס' 3 (1), מה"ג בראשית, והערה 453 שם.

הערות אלו הן סלקטיביות, מספרן מועט, זהירות, מדויקות, עניניות ולפעמים גם מאירות עיניים⁵¹.

[ב] מה"ג בראשית מה' מ' מרגליות

1. נוסח

מהדורה זו, שלא כבמהדורה הקודמת שסקרנו זה עתה כוללת נוסף לטקסט הפנים גם מערכת חלופי נוסח, ולפיכך היא גם בעלת ערך יותר מקודמתה. ברם מפחיתה קצת מערכה העובדה, שטקסט הפנים שלה הוא אקלקטי במוצהר⁵², ומערכת חלופי הנוסח לפי הצהרת המהדיר⁵³ היא די סלקטיבית⁵⁴. שתי עובדות אלו מצמצמות את יעילותה, ולכן לדעתנו, ספק גדול אם

51 ראה, למשל: ז, עמ' 3 (י), הערה זו מצויה גם במהדורת מרגליות; שם, עמ' 6 (יח); שם עמ' 7 (כג); שם, עמ' 14 (לט); שם, עמ' 27 (עג); שם, עמ' 43 הערה (קיד); שם עמ' 78, הערה (עט); שם, עמ' 191, הערה (ל); שם, עמ' 206, הערה (מג), ועוד עשרות רבות של דוגמאות. חבל שמרגליות, המהדיר הבא של מה"ג בראשית לא נעזר תמיד בהערות המחכימות הללו, ואכמ"ל.

52 ראה א, ראש דבר עמ' 10: "חמשה עשר כתבי יד עמדו לרשותי. הנוסחא שקבעתי בפנים בגוף המדרש היא הנוסחא המוסכמת מכל כה"י", מבחינה זו בלבד, מהדורה זו גרועה יותר מקודמתה, שבעיקרה מבוססת רק על כ"י אחד (ראה לעיל הערות 44, 45) ואילו מהדורה זו, המשתמש בה כבר אינו יודע תמיד איזה כ"י עומד לפניו, ואכמ"ל. וראה גם לעיל הערה 45: "ברם" וכו'.

53 כותב מ' מרגליות במבואו הנ"ל (ראה הערה קודמת): "כדי שלא להרבות בחילופי נוסחאות... בחרתי בחמשת כתבי היד החשובים ביותר, ומהם ציינתי ב ק ב י ע ו ת (הפיזור שלנו - י.ט.) את חילופי הנוסחאות בכל הספר".

54 דבר זה נסתבר לנו, מתוך בדיקה מדגמית את היקף ייצוגן של עדויות הנוסח שבמה' זו, משני כ"י הכלולים באותם חמישה כ"י קבועים, שבהם לדברי המהדיר השתמש בקביעות: (1) כ"י heb 8⁰1321, סימונו במהדורה זו: ש (2) כ"י 4⁰450, סימונו במה' זו ת. והרי מקצת מתוצאותיה של בדיקה זו, ותחילה לכ"י מסי (1) = ש במה' זו: (1) א, קמח 3: "וליצים", בכה"י "וליצים". אין תעוד לגירסה זו באפאראט חילופי הנוסח שבמה' זו. (2) שם קמח 9: "שלא", תיבה זו חסרה בכה"י, ואין בטוי לכך באפאראט הנ"ל. (3) שם קמח 13: "שכר", בכה"י: "שכרך", אין תעוד, כנ"ל. (4) שם קמח 15: "בוקיון", בכה"י: "בזקיון", אין תעוד, כנ"ל. (5) שם קנ 4: "חאיי", בכה"י: "האיי" אין תעוד, כנ"ל. (6) שם שם 13 נרשם בח"י: "דכתיב" בלבד, ואילו בכה"י נוסף: "אלה תולדות תרח תרח". (7) שם קנא 11: "בדורות", בכה"י: "בדרת" אין תעוד, כנ"ל. (8) שם 12: "בדורות", בכה"י: "בדרת", אין תעוד, כנ"ל. (9) שם שם 21: "חסד", בכה"י: "חסדו", אין תעוד, כנ"ל ועוד ועוד. ומכאן לכ"י מסי 2, סימונו במהדורה זו: ת (1) א כ 4-5: "שהיא-אדומה", חסר בכה"י, אין ביטוי לכך באפאראט הנ"ל. (2) שם שם 6:

בתחום מרכזי זה - נוסח הטקסט שבמה"ג בראשית - תוכל לעמוד מהדורה זו בקריטריונים המחמירים הנדרשים ממהדורה ביקורתית ראויה לשמה, כידוע⁵⁵.

2. זיהוי המקורות

גם בתחום זיהוי המקורות, כבתחום הקודם, חל שיפור ניכר במהדורה זו בהשוואה למהדורה הקודמת, אלא שגם כאן: כבמהדורה הקודמת, יש עדיין שיבושים מסוגים שונים, חלקם נוגעים לציוני מקורות שפשוט אינם נכונים⁵⁶. וראוי לציין שכמו רש"י שכטר, מהדירו הקודם של מה"ג בראשית, ששקל היטב את האלטרנטיבות השונות הבאות בחשבון כמקור לכל פסקה ופסקה שבמה"ג לפני ההכרעה הסופית, כך נהג גם מ' מרגליות ואולי ביתר שאת, ומספרן הגדול של המקבילות התוכניות האלטרנטיביות למקור מסוים שבמה"ג שרשם, יעיד על כך.

■

(המשך הערה 54)

"חושד", בכה"י: "חשד". אין תעוד לגירסה זו באפראט ח"נ שבמה"ז. (3) שם שם 8: "נהוין", בכה"י: "נקרין", אין תעוד, כנ"ל (4) שם שם 20: "לו-הארץ", בכה"י חסרה פיס' זו, אין בטוי לכך כנ"ל. (5) שם שם: "בקי" בכה"י: "בקיא", אין תעוד, כנ"ל. (6) שם שם 22-23: "אמר-לו", אין בטוי לכך כבמס' 1. (7) שם כא 12: "לישנא", בכה"י: "לישאנא", אין תעוד, כנ"ל. (8) שם, כב 1: "יום רביעי" בכה"י: "יום אחדי", אין תעוד, כנ"ל. (9) שם שם 9: "יעקב", בכה"י: "עקיבה" אין תעוד, כנ"ל. (10) שם, ד 7: "בא לעולם" בכה"י נוסף: "אמרת ברישא ולא במרכבה ביחיד והדר אמרת אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו ה"ק אין דורשין בעריות לשלשה ולא במעשה בראשית לשנים ולא במרכבה ליחיד אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו". פסקה זו חסרה במהדורה זו ועוד, ועוד. וראה להלן, הערה 56.

55 למרות הנסיבות המקילות משהו לגבי חיבור כמו המה"ג. ראה לעיל, הערה 45.

56 מהדורה זו נתבקרה באופן חלקי ע"י יי פריס-חורב, ראה קיי"ס כ"ד (תשי"ז) עמ' 183-184, בעיקר בתחום ציוני המקורות ומעט גם בתחום הנוסח, עיי"ש. אלא שלא תמיד תיקוני המבקר היו נכונים, כגון: קיי"ס הנ"ל, עמ' 184 = א, עמ' עד 14, ציונו של מרגליות: "נעלם" הוא נכון, שהרי גם ב"מנורת המאור" לא לנקוה, שציין המבקר הנ"ל, מקורו של קטע זה "נעלם" ועוד. מהדורה זו, אעפ"י שהיא כוללת ציוני מקורות לחיבורים שטרם נתפרסמו בזמנו של שכטר - ראה מ' מרגליות, ראש דבר, עמ' 11 - עדיין יש בה הרבה מאוד ציוני מקורות לא נכונים, ראה להלן, פרק ד: מקור מס' 1, סעיף ג הערות 321, 326; מקור מס' 2, סעיף (ב), ומפתח המקורות שלנו לפיה"מ בדוגמאות שממהדורה זו; מקור מס' 3, סעיף (ב), הערה 454; מקור מס' 16, סעיף (א), הערה 841; מקור מס' 18, סעיף (א), הערות 952, 953; מקור מס' 25, סעיף (א), הערות 1132, 1133; מקור מס' 28, הערה 1196 ועוד ועוד. וראה לעיל, הערה 50.

במקום שנסתפק המהדיר מהו המקור ציין כראוי: "עייין" 56א.

3. שיטת רישום המקורות, המקבילות התוכניות וההערות

גם במהדורה זו, כקודמתה, נרשמו המקורות, המקבילות התוכניות וההערות במדור אחד. ואעפ"י שבד"כ היה המהדיר נאמן לשיטתו, לרשום קודם את מקורו של הקטע, ואח"כ את המקבילות התוכניות, נראה לנו שעדיף היה להפריד לחלוטין את ציוני המקורות מן המקבילות, כדי למנוע אי בהירות וטעויות אפשריות. נרשום כאן דוגמאות לכך ממש על קצה המזלג⁵⁷.

56א ראה א, ראש דבר, עמ' 11 ודברי מ' מרגליות, שם. וראוי לציין כאן תופעה מעניינת המלמדת משהו על טיבם של המקורות שעמדו לפני בעל מה"ג. במה"ג בראשית נמצאו עשרות רבות של פסקאות שתוכנן קרוב מאד לפסקאות מקבילות שבב"ר, ובדין הטיל בהם מרגליות "עייין", לאמור, חומר מסופק. וראה לעיל פרק ד, מקור מס' 16 סעיף (ג), הערה 862, ואכמ"ל.

57 ראה א, ראש דבר, עמ' 11: "בהערות... וצינתי מראה מקומות למקורות ומקבילות". כאמור שיטה זו של אי הפרדה מוחלטת בין המקור לשאר המקבילות, לפעמים עלולה להביא בעקבותיה אי בהירות, והרי כמה דוגמאות: (1) א, כח 3-6: "אף-למים" = מו"נ ח"ב פרק ל' בלבד, והציון שם, בשורה 4, לב"ר עלול להטעות את הקורא לחשוב שלפנינו מקור חדש. (2) שם יב 4-11: "דתניא-שלעולם" = בבלי כולל המשנה, והציון שם, בשורה 4, למשנה, עלול להטעות את הקורא לחשוב, שלפנינו שני מקורות נפרדים. במקרים אחדים יש שנוהר המהדיר וציין תחילה את מקורו של כל הקטע, ואח"כ ציין לו מקבילות כגון: א, רג 7 נרשם שם: "כל הענין עד שורה 17 בב"ר" וכו', עיי"ש. לפעמים נרשמו במה"ז מקורות אחדים שהם למעשה מקורות שקולים, העשויים לשמש כמקור, נרשמו בזה אחר זה, מבלי שהוער על כך, כגון: א, ח 11; שם, לו 3,22; שם, נו 22; שם, קטו 2; שם, קכט 8 ועוד, ראה להלן, פרק ד, מקור מס' 18, סעיף (א) הערה 952, והקורא עלול לחשוב, שלפנינו מקור ומקבילה תוכנית שאינה מקור. במקרים כאלו רצוי מאוד לרשום סימן שיוון בין שני הציונים, כדי למנוע אי בהירויות מכל סוג שהוא כגון: א, ח 11: "תנו רבנן", פסחים נד, ע"א = נדרים לט, ע"ב; שם לו 3: "תנן התם", משנה פרה ח, ה = מקוואות ה, ד, ועוד. במקרים מסוימים העיר המהדיר כראוי על הרכבתם של מקורות זה בזה, או על השגרות, וחבל שבד"כ לא הפריד בין המקורות המורכבים הללו או ההשגרות, כדי להקל על הקורא, כגון: א, ל 14, עיי"ש, יש לרשום כך: א, ל 14-15: "ד"א-ימים" = חגיגה יב, ע"א, שם שם 15: "ופתכן-שמים" = ב"ר ד-ז; שם תתעא 5 ואילך, עיי"ש, יש לרשום כך: א, תתעא 5-10: "תניא-לו" = כתובות ק"ג, ע"ב, שם שם 10-13. "מתוך-לו" = אדר"נ, נו"א פרק כה, שאם לא כן אתה מזקיק את הלומד לשוב ולבחון את המקורות שנרשמו, ועוד. באשר להערות, בתחום זה, מהדורה זו עשירה בהרבה מן המהדורה הקודמת, ואפשר לעמוד על כך כמעט מכל ציון וציון שבה ראה למשל: א, טז 3; שם, קכה 17; שם, קלב 15; שם, קסג 15 ועוד ועוד. הערות אלו, כצפוי, הן גם עדכניות יותר, מקצועיות יותר בהשוואה להערות שבמהדורה הקודמת.

[ג] מה"ג שמות (עד סוף פרשת יתרו) מהד' רד"צ הופמן

1. נוסח, זיהוי המקורות ואופן רישומם, היקפן של המקבילות וההערות ואופן רישומן

לפנינו מהדורה חלקית⁵⁸, בלא מערכת חילופי-נוסח שטקסט הפנים שבה מבוסס על כ"י אחד, מוגה עפ"י שלושה כ"י נוספים, ומכאן שערכה בתחום הנוסח של מה"ג שמות הוא די מצומצם⁵⁹. אשר לזיהויים ואופן רישומם של המקורות, בתחום זה, שהוא לפענ"ד התחום הקשה המורכב והמסובך מיתר התחומים הכלולים במלאכת ההדרתו של המה"ג, נעשתה אמנם כבר כברת דרך חשובה, אבל עדיין מרובים מאד השיבושים מסוגים שונים בכל מה שקשור לזיהוי המקורות השונים שבמה"ג שמות⁶⁰.

■

58 בזמנו חשב אי גרינבוים להשלים מהדורה זו, ראה מ' כשר, הרמב"ם והמכילתא דרשב"י, מבוא, עמ' יח הערה 4. לפי מיטב ידיעתי, מחשבה זו לא יצאה אל הפועל עד עצם היום הזה.

59 טקסט הפנים מבוסס על כ"י ברלין, שהמהדיר השתמש בו כטקסט פנים גם במהדורתו למכדרשב"י, כ"י שאיננו נמנה עם כה"י המשובחים, השווה מהרי"ן אפשטיין, תרביץ ח (תרצ"ז) עמ' 376, שהוגה עפ"י שני כ"י נוספים, כ"י אדלר וכ"י שכטר, ראה ז, אל הקורא בין היתר נאמר שם: "ובכלל שמתי ההגהות בגוף הספר, ורק במקום שהיה ספק בלבי, איזו היא הנוסחא הנכונה כתבתי השנויים בהערות". אינדיקאציה לבינוניותו של כ"י ברלין, ראה מכדרשב"י, מה' רד"צ הופמן, שם עמ' 13-15: "חילופי גירסאות ותיקונים", ומשם נוכל להעריך מהו ערכו של כ"י זה. ואפילו היה כ"י זה מן המשובחים שבכה"י של מה"ג שמות, וודאי וודאי שאין הוא יכול לספק את צורכי המחקר השווה: ר"ח ילון, קי"ס 10 (תרצ"ג) עמ' 51-52.

60 קודם כל משום שהציונים למכדרשב"י שבמה"ג, הם עפ"י מהדורתו למכדרשב"י, שנתפרסמה כמה שנים לפני כן (בשנת 1905), רובה ככולה מבוססת על ליקוטים מן המה"ג, ולא עפ"י טקסטים מקוריים, כבמהדורתם של אפשטיין-מלמד, שרובה ככולה מבוססת על חומר מקורי. לכן אין זה פלא, שיש במה' זו של המה"ג השיבושים מרובים מאד כגון: שם עמ' 96, הערות 3, 14 המקור מכדרשב"י בלבד ולא כציונו של המהדיר שם, השווה מכדרשב"י אפשטיין-מלמד עמ' 12; שם, עמ' 103, הערה 5 כנ"ל, השווה מכדרשב"י הנ"ל עמ' 19 שו' 5 וכאלה הרבה. כיוצא בזה אין ציונים במה' זו למר"א, משום שאפילו בחלקה השני של מה' זו של המה"ג (נדפסה בשנת תרפ"א), לא יכול היה הופמן להשתמש במקור זה (משנת ר"א מה' ענעלאו נדפסה בשנת תרצ"ד), כגון: שם, עמ' 50 הערה 4 = מר"א, עמ' 11; שם, עמ' 55, הערה 2 = מר"א, עמ' 330; שם, עמ' 81, הערה 4 = מר"א, עמ' 199; שם, הערה 6 = מר"א, עמ' 353, ועוד. כמו כן אין ציונים למקור המכונה: "מדרש חדש עה"ת", שפורסם ע"י יעקב מאן, כגון: שם, עמ' 79, הערה 8 = מדרש חדש עה"ת הנ"ל, השווה ב, קנ 12 ועוד ועוד.

ומכאן לשיטת רישום המקורות. גם במהדורה זו, כבשתי המהדורות של כל המה"ג, נרשמו המקורות, המקבילות התוכניות וההערות יחד במדור אחד. ברם מאחר והמהדיר נמנע מלרשום מקבילות תוכניות מרובות⁶¹, ובכלל היתה לו גם שיטה קבועה - פחות או יותר - ברשום המקורות⁶², אין קושי רב להבדיל בין ציונים שלדעתו הם המקור, לבין ציונים שאינם אלא ציוני מקבילות בלבד. ואשר להערות שבמהדורה זו, יש לומר שהן מצומצמות מאוד בהיקפן, בהשוואה לכל חלק אחר של המה"ג על שתי מהדורותיו, אבל חשובות מאוד משום היותן ענייניות המתייחסות ישירות לבעיות חשובות הנוגעות למה"ג⁶³. ולבסוף נציין

(המשך הערה 60)

ציוני מקורות לא נכונים אלו, שאפשר להוסיף עליהם כהנה וכהנה אין אחריותם מוטלת על המהדיר, משום ששלושת המקורות הללו: מכדרשב"י; מר"א; מדרש חדש עה"ת, שמשוקע מהם חומר רב במה"ג שמות, נתפרסמו לאחר תום ההדרתה של מה"י זו. לא כן פני הדברים לגבי ציוני מקורות אחרים, שגם הם אינם נכונים, שלא כדין, כגון: ח; עמ' 101, הערות 12, 13, קטע זה מקורו ברי"ף פסחים, ראה להלן, הערה 1132 ועוד; שם, עמ' 7, הערה 5, השווה: ב, יב 12 ועוד, ועוד. כיוצא בדבר חומר רב יש במה"ג שמות שמקורו עלום מאתנו נקווה לפי שעה והוא רשום במה"י זו כאילו מקור בשמו"ר, שלא כדין, ראה למשל ח: עמ' 3, הערה 1; שם, עמ' 4, הערה 7; שם, עמ' 5, הערה 5; שם עמ' 7, הערה (1); שם, עמ' 13, הערות 5, 4, בהשוואה לאותם ציונים במהדורה הבאה של מה"ג שמות, מהדורתו של מ' מרגליות, ועליהן ניתן להוסיף עוד עשרות דוגמאות. נדגיש שסוגים אלו של שיבושים שרשמנו כאן, הם רק חלק קטן מן השיבושים - בעיקר ציוני מקורות לא נכונים - שבמהדורה זו. וראה להלן הערה 491.

61 בד"כ הסתפק בשתיים או שלוש מקבילות. ראה, למשל, מהדורה זו: עמ' 3, הערה 1, עמ' 4, הערה 3; עמ' 5, הערה 5; עמ' 47, הערה 1; ועוד ועוד. וראוי לציין, שבד"כ מקבילות מועטות אלו, בד"כ הן די קרובות בתוכנן לאותם קטעים שבמה"ג, ולפיכך חשיבותן רבה.

62 והיא: תחילה נרשם המקור, ואח"כ המקבילה התוכנית, כגון ח: עמ' 1 הערה 1; עמ' 3, הערה 7, עמ' 4, הערה 3; עמ' 6, הערה 1; עמ' 67, הערה 9 ועוד, ועוד. במקום שלא מצא המהדיר בוודאות מוחלטת את המקור, צוין הדבר במפורש. ראה למשל, ח: עמ' 3, הערה 2; עמ' 4, הערות 3, 6; עמ' 5, הערה 2; עמ' 6 הערה 3 ועוד, ועוד. במקום שנסתפק מהו המקור, ציין המהדיר: "עייני", אלא שכמעט כל הפסקאות שצוינו בדרך זו אעפ"י שתוכנן קרוב לחומר שבמה"ג, למעשה מקורן לא ידוע, כגון ח: עמ' 7, הערות 8, 9; עמ' 8 הערה 4; עמ' 10, הערה 1; עמ' 11, הערה 8; עמ' 15, הערה 6 ועוד, ועוד.

63 כגון ח: עמ' 10, הערה 6 = ב, עמ' יט, הערה לשוי 7 שם; שם, עמ' 17 הערות 5, 6 = ב, לב, הערה לשוי 10; שם, עמ' 2 הערה 3, עמ' 4 הערה 5, עמ' 21 הערה 2 - הערות עפ"י "סגולת ישראל" חיבור פרשני-קבלי למה"ג; שם עמ' 23 הערה 6 = ב, עמ' מב, הערה לשוי 21; שם, עמ' 24 הערה 3; שם, עמ' 24 הערה 5 = ב, עמ' מד, הערה לשוי 15 ועוד הרבה.

שהמהדיר הבא של מה"ג שמות נעזר כמה וכמה פעמים במהדורה זו לרוב בסתם⁶⁴.

[ד] מה"ג שמות - מה' מ' מרגליות

1. נוסח

מהדורה זו, שלא כמהדורתו של הופמן שסקרנו בקצרה זה עתה, כוללת מלבד טקסט פנים, המבוסס על כ"י משובח⁶⁵, גם מערכת חלופי נוסח עשירה. במסגרת מצומצמת זו בדקנו מדגמית כמובן, הן את טיבו של טקסט הפנים שבמהדורה זו, כלומר, את מידת ההתאמה שבין כ"י מהלמן, הוא כה"י המשובח שטקסט הפנים שמהדורה זו⁶⁶ מבוססת עליו, ופן חשוב הנוגע לטיבה של מערכת חילופי הנוסח, והוא: שיקוליו של המהדיר להמיר עדויות נוסח מסוימות שמקורן בכ"י מהלמן הנ"ל בעדויות נוסח אחרות שמקורן בעדי נוסח אחרים של המה"ג⁶⁷ בדיקה זו העלתה שלגבי התחום הראשון, ההתאמה בין הנוסח שבכ"י מהלמן

64 הן בכל מה שקשור להערות שבמהדורה זו של הופמן, ראה הערה קודמת, הן כמקור לעדויות נוסח מסוימות, ראה ב, הקדמה, עמ' 15, וכן בציוני מקורות כמעט תמיד בסתם, ואכמ"ל.

65 הוא כ"י מהלמן. ראה עליו: ב, הקדמה, עמ' 15, ובעיקר במבואו של רע"צ מלמד במכדרשב"י מהד' אפשטיין-מלמד שם עמ' נה. ובדין השתמש בו מרגליות כטקסט פנים במהדורתו. גם היום, לאחר שכבר ידועים לנו כ"י נוספים למה"ג שמות עדיין הוא כה"י המשובח ביותר, ואכמ"ל. אגב, כאן, שלא כבמה"ג בראשית (ראה לעיל, הערה 52), נמנע מ' מרגליות מלהשתית את טקסט הפנים שבמה"ג זו על טקסט אקלקטי, ויפה עשה.

66 לצורך בדיקה מדגמית זו, השוונו 14 עמודים לא רצופים במהדורה זו לחומר המקביל שבכה"י. העמודים הם: סד; צ-צג; קמג-קמה; רמב-רמג, רצד-רצה, שמח-שמט. כן בדקנו עמודים נוספים, לא רצופים, החל מעמ' תקמג ואילך. הבדיקה נעשתה עפ"י צילום של כ"י מהלמן הנ"ל המצוי במכון לתצלומי כ"י שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים סמונו: 31529(0).

67 עדויות הנוסח שבמערכת חילופי הנוסח נקבעו במהדורה זו כדלקמן: מתוך חמשה עשר כ"י שעמדו לרשות המהדיר, השתמש רק בארבעה-החמשה כ"י לכל פרשה ופרשה, לטעם הדבר ראה: ב, הקדמה, עמ' 13. לכן, עדויות הנוסח שנבחרו להיות מיוצגות במערכת זו, סלקטיביות בכל מקרה, ולכן מטעם זה העדפנו לבחון את מערכת שיקוליו של המהדיר כאשר החליט להמיר עדויות נוסח מכ"י מהלמן המעולה, המהווה טקסט פנים במהדורה זו, בעדויות נוסח אחרות.

לנוסח שבטקסט הפנים שבמהדורה זו, היא כמעט מדויקת⁶⁸. ואילו לגבי התחום השני, לא תמיד נראה לנו ששיקוליו של המהדיר היו מבוססים די הצורך, ולדעתנו לרוב היה עדיף להניח על כן את עדויות הנוסח שבכ"י מהלמן שהוחלפו⁶⁹.

2. זיהויים של המקורות

גם בתחום זה כבתחום הקודם, ניכרת במהדורה זו התקדמות רבה בהשוואה למהדורה הקודמת. ראשית - משום שבזמן ההדרתה של מהדורה זו, כבר נדפסו מקורות שמהם מצוי חומר רב במה"ג כגון, מר"א, מדרש חדש עה"ת ועוד; ושנית - עקב המיומנויות שרכש המהדיר בההדרת מה"ג, שהרי כבר הספיק לההדיר את מה"ג בראשית ועמדה לרשותו המהדורה הקודמת של מה"ג שמות- וכבר עמד על הבעיות המרכזיות הקשורות בהדרכתו של חיבור זה. אולם עם כל זה גם במהדורה זו עדיין יש ליקויים רבים, חלקם שלא באשמת המהדיר. ראשית - יש להחליף⁷⁰ את כל הציונים המרובים שרשם המהדיר למכילתא דר"י שאינם נכונים, למכדרשב"י מה' אפשטיין-מלמד, משום שזהו המקור הנכון, (המהדיר שגה, שלא באשמתו, משום שהמכדרשב"י מה' אפשטיין-מלמד בזמנו, טרם נדפסה), ושנית לתקן

68 פרט למקרים בודדים ממש שלא מצאנו התאמה מלאה בין כה"י לטקסט הפנים כגון: ב, סד 1: "לי רד"י בכה"י: "לירד"י (תיבה אחת); שם צב 10: "להוציאן", בכה"י: "להוציאם"; שם קמד 8: "אמר"י, בכה"י: "אמר"י; שם רצד 12: "נסים" בכה"י: "נסין", ועוד.

69 והרי כמה דוגמאות, מעט מהרבה: (1) ב, קמד 1: "להא"י, בכ"י מהלמן (סמונו בח"נ ל): "להא"י". (2) שם קמד 3: "למקטליה", בכ"י הנ"ל: "למקטלי". (3) שם קמד 4: "חמרא"י בכה"י הנ"ל: "חמארא"י, דהיינו חמור, וגירסה זו עדיפה; (5) שם קמד 8: "אבבא"י, בכה"י הנ"ל: "אבביה"י, גירסה עדיפה, עיי"ש. (6) שם קמד 9: "חליף"י, בכה"י: "חאליף"י, כתיב מלא אופייני לקטעי הבבלי שבמה"ג - שש דוגמאות מעמוד אחד. (7) שם ט 19: "אמר ר' יהודה אמר רב", ואילו בכ"י ל, (ראה ח"ט), במקום: "ר"י, כתוב 'רב', וכהוגן. השוה בבלי סוטה, מכון התלמוד הישראלי השלם, עמ' רב. כל כה"י שם גורסים: "רב", וכן נכון. וכאלה עשרות דוגמאות נוספות.

70 וכבר החל בכך המהדיר עצמו, ראה מהדורתו עמ' תתן, אלא שהתיקונים שנרשמו שם אינם כוללים את כל התיקונים הנדרשים. ראה למשל: ב, צא 20 = מכדרשב"י עמ' 4 שו' 1; שם רנז 18 = מכדרשב"י עמ' 49 שו' 1; שם, תיח 20, רשם מרגליות "נעלם" למעשה המקור הוא מכדרשב"י עמ' 151 שו' 18 ועוד. כן ראוי להשתמש בקטעי המכדרשב"י החדשים, ראה מ' כהנא, עלי-ספר, טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 5 ושם רשימת הקטעים החדשים. וראה להלן הערה 491.

עשרות שיבושים מסוגים שונים, חלקם ציוני מקורות לא נכונים כגון: לזהות נכון את כל החומר שבמה"ג שמקורו במר"א⁷¹, וכן במקורות רבים נוספים⁷².

3. שיטת רישום המקורות המקבילות התוכניות וההערות

גם כאן, כבמה"ג בראשית, נשאר המהדיר נאמן לשיטתו, קודם לרשום את מקור הקטע, ואח"כ את המקבילות התוכניות⁷³. מהדורה זו, כמה"ג בראשית, עשירה היא בציונים ביבליוגרפיים לספרות מקצועית חשובה, הערות מרובות מסוגים שונים וכן מעט הפניות למקבילות פנימיות שבמה"ג⁷⁴.

-
- 71 ראה למשל: ב, תנו 24 = מר"א עמ' 133; שם תשעז 13 = מר"א עמ' 114 ועוד וראה להלן הערה 1200.
- 72 כגון ב תפח 9 = רמב"ם, השווה מהר"ש ליברמן, תוסכפ"ש ב"ק עמ' 52 הערה 8 ועוד. וראה להלן הערות 1415, 1423; שם קצא 15, המקור רי"ף, השווה להלן הערה 1132, ומפתח המקורות לרי"ף, הציונים הרלבנטיים; שם קנ 15 = פסיקתא דר"כ מהי מנדלבוים, עמ' 132, ואין כאן שום הרכבה עם תנחומא ועוד ועוד. וראה להלן הערות 321, 380 ומפתח המקורות לפיה"מ, החומר הרשום שם ממה"ג שמות. ועוד דבר. במקומות אחדים במה"ז, נרשם שמו"ר, במקום הראשון ברשימת מקורות, כלומר כמקור (ראה דברינו להלן בסעיף הבא) כגון: ב, ח 19; שם, תקכד 22; שם, תקכה 5; שם, תתקדע; שם, תקכב 17 ועוד. וכן: א, כ 19, כנראה עפ"י "מנחת-יהודה" לב"ר מהי תאודור-אלבק וזאת אעפ"י שהמהדיר עצמו, לא כלל את שמו"ר בין מקורות המה"ג, ראה ב, הקדמה עמ' 7. נעיר בדרך אגב שקטעים אלו שנרשמו ע"י המהדיר בשמו"ר, מקורם בתנחומא, ושמו"ר הוא רק מקור למקבילות הללו. וראה להלן, הערה 1503.
- 73 ראה לעיל, הערה 57. ראה למשל: ב, יב 1; שם, יג 13; שם, יח 19; שם, קסז 1, וכך הוא המצב כמעט בכל המהדורה. לפעמים רשם המהדיר רק את המקור, ואת המקבילות התוכניות הקלושות ציין ע"י: "עייין" כגון: ב קסז 16; שם, קעא 11; שם, תעב 11; שם, תרי 14; שם, תרפח 8-9 ועוד ועוד. במקומות מסוימים שלא זיהה המהדיר את המקור, או שרשם: "נעלם" או: "עייין" כגון: ב, תרי 3; שם, תרפט 16; שם, תנ 14; שם תקסא 10; שם, תקסג 2 ועוד.
- 74 ראה למשל ב: סה 2, סו 8, סז 5; עא 10, הפנייה לכ"י; עב 13, ועוד מאות דוגמאות. וראה גם לעיל הערה 62. באשר למקבילות הפנימיות שבמה"ג, רק חלקן הקטן נרשם ע"י המהדיר, ראה לעיל הערה 63 ושם רשימת מקבילות חלקית מאד שרשם המהדיר. מן המקבילות הפנימיות החסרות: ב, טו 17 = ב, כו 16 ועוד. וראה עבודתנו כרך ב, מפתחות ה-ו החומר הרלבנטי למה"ג שמות, ושם רשימת כל המקבילות הפנימיות שבמה"ג שמות שרובן המכריע לא נרשם ע"י המהדיר.

1. נוסח

הנוסח שבמהדורה זו מבוסס רק על שני כ"י של המה"ג: כ"י שכטר וכ"י אדלר, שניהם כ"י מאוחרים ביחס, מתחילתה של המאה הטי"ז לספירה. כ"י שכטר שימש כטקסט הבסיסי במהדורה זו, הוגה ותוקן עפ"י כ"י אדלר⁷⁵. מאחר שמהדורה זו - במיוחד בתחום זה של הנוסח - כבר נתבקרה קשות ע"י איש לשון מובהק הרי"ח ילון⁷⁶, לא ראינו טעם לשוב ולבחון מחדש נושא זה. אולם בעבודתנו בעניינים אחרים הקשורים במהד' זו הבחנו דרך הילוכנו, שכ"י אלו כפי שבאו לידי בטוי במהדורה זו בין היתר כבר עברו עליהם קולמוסיהם של מגיחי ספרים, ונוסחם פעמים הרבה כבר הוגה⁷⁷.

2. זיהוי המקורות

נציין שחלק זה של מה"ג לתורה, זיהוי מקורותיו יחסית הוא הקל ביותר מכלל יתר חלקיו של מה"ג לתורה, משני טעמים עיקריים. ראשית - משום שהחומר הכלול בחלק זה של המה"ג רובו ככולו הוא חומר הלכתי שהועתק בעיקר משלושה מקורות מרכזיים עיקריים: ספרא, בבלי ו"משנה תורה" להרמב"ם; ושנית - מחמת מיעוטו של החומר שמקורותיו עלומים⁷⁸. ואמנם עשה המהדיר עבודה חשובה בתחום חשוב זה של ציוני מקורות, אלא שעדיין מצויים

75 ראה: מהדורת נ"א רבינוביץ, הקדמה, עמ' ה; ר"ח ילון קי"ס 10 (תרצ"ג-ד), עמ' 51.

76 ראה ר"ח ילון הנ"ל (ראה הערה קודמת) עמ' 51-54, והדוגמאות המרובות שם; וכן שם עמ' 56-58 עניינים שונים, עיי"ש.

77 על מהדורה זו בענין מסוים סמך פינקלשטין ושגה. ראה להלן פרק ד, מקור מס' 6 סעיף (ב) 3, והדוגמאות שם שהן למעשה רק חלק מחומר נוסף שיש עמנו, ועל כך, במקום אחר אי"ה.

78 בסה"כ כ-3.76% מכלל כל החומר שבמה"ג ויקרא כולו. ראה להלן, הערה 1474.

במהדורה זו שיבושים וליקויים חמורים מסוגים שונים, שרק את עיקריהם נציין כאן⁷⁹.

3. שיטת רישום המקורות המקבילות וההערות

גם במהדורה זו, כבכל המהדורות שסקרנו עד עתה, המקורות המקבילות התוכניות וההערות נרשמו יחד, אלא שבדי"כ היה המהדיר עקיב ובדי"כ - במקום שלא שגה - קודם נרשם המקור ואחריו המקבילות התוכניות. כשלא מצא המהדיר את מקורו של הקטע, צוין הדבר במפורש⁸⁰.

79 קודם כל אין ציונים למשנת ר"א - שלא באשמתו של המהדיר - ראה להלן הערה 1200. לפיכך גם תיקוניו של הר"ח ילון בבקורתו על מהדורה זו בקי"ס הנ"ל (ראה לעיל הערה 75) עמ' 54 ואילך אינם נכונים, כגון: ט, 519 (ב) = מר"א ענעלאו עמ' 252, ולא ספרי כדעת ילון שם; ט, עמ' 519 שו' 11 = מר"א הנ"ל, ולא ספרי כר"ח ילון הנ"ל; ט, 519 שו' 15 = מר"א הנ"ל, ולא ספרי כילון הנ"ל ועוד. גם הציונים למשנה שבמה"ג שמקורה ב"סדר משנה" הם עפ"י דפוסי המשנה ולא עפ"י משנה נוסח הר"מ. ראה להלן פרק ד מקור מס' 1 סעיף (ג) והערות 319, 322 שם. החומר שבמה"ג ויקרא, שמקורו בפיה"מ לרמב"ם לא זוהה כמעט כולו, ראה להלן פרק ד מקור מס' 2, סעיף (ב), ובדוגמאות 1-6. שם בסעיף א, ובמיוחד מפתח המקורות שלנו לפיה"מ לרמב"ם בחומר הנוגע למה"ג ויקרא; המהדיר ציין פעמים רבות לתוספות, אבל התוספתא כחיבור בפני עצמו לא היתה בין מקורותיו של בעל מה"ג. ראה להלן, פרק ד, מקור מס' 3 סעיף (א) (3). על שיבושים בציונים לרי"ף, ראה להלן, פרק ד מקור מס' 25 סעיף (א) הערה 1132. להלכות גדולות, ראה שם, מקור מס' 46, סעיף (א) הערה 1371. המהדיר מסופק אם השתמש בעל מה"ג בפס"ר, ראה דבריו בהקדמתו למהדורתו עמ' ו, ושגה. ראה להלן, פרק ד מקור מס' 30 סעיף (א). וראה גם להלן, הערה 952, ועוד עשרות דוגמאות נוספות. ועל ציוני מקורות לא נכונים המשותפים למהדיר זה, ולשטיינזלץ המהדיר הבא של מה"ג ויקרא, ראה להלן הערות 94, 1629, 651. והרי כאן דוגמאות קונקרטיות אחדות לציוני מקורות לא נכונים שאינם כלולים בהפניות הכלליות שבהערה זו: (1) ט, 30 (קסט), השווה ג, לח שו' 5-6, וכציונו של שטיינזלץ שם. (2) שם, עמ' 31 (קעד), השווה ג, לט 17 וכציונו של שטיינזלץ שם; שם, 271 שו' 11 = ג, שיח 23: "או בריה" וכו', המקור בבלי ניזח, ראה להלן הערה 566; שם, 494 שו' 24 = ג, תתקסא 9-14 כנ"ל; שם, 9 (מד). המקור רמב"ם השווה ג, יא 15; שם, 7 (ל) = רמב"ם מעה"ק ג-ב, וגם שטיינזלץ כאן שגה; שם, 14 (עו) = רמב"ם ספר המצוות ל"ת שליו בלבד, ועוד ועוד.

80 ראה למשל: ט, 26 (קלט); שם, שם (קמ); שם, 79 (קכט) ועוד מאות דוגמאות. במקום שהמהדיר לא מצא את מקורו של הקטע צוין הדבר בשתי שיטות: (1) "מקור המאמר הזה לא מצאתי וצ"ע" כגון: ט 25 (קלה), (קלז) ועוד; או ע"י: "ע"י... וצ"ע כגון: ט, 25 (קלו) ועוד. וראה הקדמתו עמ' ז'. המהדיר מיעט מאוד בהערותיו, ובמקום שרשם הערות הן כוללות בד"כ גם ספרות מקצועית חשובה. ראה למשל: ט, 7 (כח) = ג, י, הערה לשורה 1; שם 13 (סו); שם 14 (עד); שם 25 (קל); שם 186 (לג) ועוד ועוד.

[ו] מה"ג ויקרא מה' ע' שטיינזלץ

מהדורה זו, שלא כמהדורתו של נ"א רבינוביץ, אותה סקרנו בקצרה לפני כן, כוללת טקסט פנים ומערכת חילופי נוסח ובאופן עקרוני ניתן לומר בוודאות שהיא עולה על קודמתה בתחומים אחדים. המהדיר השתמש במהדורה זו באחד-עשר כ"י. לפי בדיקתנו, שלא כדעת המהדיר, טקסט הפנים במה' זו מבוסס לפחות על שלשה כ"י⁸¹. בדקנו מדגמית את טיבו של טקסט הפנים במהדורה זו, קרי: באיזו מדה יש התאמה בין הנוסח שבאחד מכה"י ששמשו את המהדיר כטקסט פנים במהדורה זו, לבין הנוסח המודפס, ולדאבוננו מצאנו שאין התאמה מלאה, ואי התאמה זו, לפחות בחלקה, מקורה בטיב העתקתו של המהדיר⁸². נוסף לכך בדקנו גם את מערכת חילופי הנוסח, שבמהדורה זו בדיקה מדגמית כמובן. בבדיקה זו

81 ראה רשימתם וסימונם במבואו של שטיינזלץ, ג, עמ' 14-16. לפי דברי המהדיר, טקסט הפנים מבוסס רק על שני כ"י, ראה הקדמתו שם עמ' 15. ברם מתוך שתי הערות שלו: ג, תסו שו' 1-2 ראה מדור ח"י, ושם תצ 13, מתברר שהוא השתמש בכ"י נוסף, עיניש הפרטים.

82 לצורך בדיקה זו השתמשתי בכ"י 4⁰465 של ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, השתמש בו המהדיר החל מעמ' תצ, ראה הערתו שם. כ"י זה סימונו במהדורה זו הוא: ב, ראה ג, הקדמה עמ' 7, והרי מקצת מתוצאותיה העיקריות של בדיקה זו: (1) ג, תצ 25: "עציבין" בכה"י: "עצבין". (2) שם תצב 4: "דירביות", בכה"י לאחר הגהה: "דידביות". (3) שם תצג 14: "ענינין", בכה"י: "ענינין". (4) שם תצד 12: "ורחץ-קדוש", בכה"י נוי: "ופשט את בגדיו". (5) שם תצד 24: "במיס", בכה"י חסרה תיבה זו. (6) שם תצה 4-5: "כפרתו-העם" בכה"י נוי: "עולתו קודמת לעולת העם". (7) שם תצה 16: "ואמרו" בכה"י: "אמרו". (8) שם תצה 17: "עממיא", בכה"י: "עממין". (9) שם תצו 5: "ואחרי כן יבוא", בכה"י: "ואחר יבוא". (10) שם תצו 8: "אלא", בכה"י חסר. אגב, כ"י זה לקראת סופו מחורר הרבה, ותיבות רבות חסרות, והמהדיר השתמש כפי הנראה גם בכ"י אחר להשלמת החסר, בלא להעיר על כך במפורש, והרי כמה דוגמאות: (11) ג תקא 10-11: "אין-בחוץ" חסר בכה"י. (12) שם תקטו 24-25: "מנין-תעשו" חסר בכה"י. (13) תרלג 25-26: "כך-ת"ל" חסר בכה"י, ועוד ועוד. לפעמים הגירסה שבמהדורה זו אינה אלא הגהה, בכה"י כגון: (14) ג, תרלה 4: "מדגלין", בכה"י: "מגדלין" ובשוליים נרשם: "מדגלין". (15) שם תרלה 6: "מדגלין" כנ"ל ועוד. ממצאים אלו ורבים אחרים, מפריכים לחלוטין את דברי המהדיר בהקדמתו שם עמ' 13 שכתב: "כתב היד הבסיסי הובא ככתבו".

בחנו את מיצויין של עדויות הנוסח משלשה כ"י שבהם השתמש המהדיר⁸³, וגם כאן עדויות הנוסח שהועתקו משלושה כה"י הללו הן סלקטיביות, ולא תמיד מדויקות⁸⁴.

(2) זיהוי המקורות

גם בתחום החשוב הזה, מלאכת ההדרה, רבו השיבושים והליקויים מסוגים שונים, אעפ"י שיחסית זיהוי המקורות בחלק זה של המה"ג איננו כל כך מסובך (ראה דברינו במהדורה הקודמת סעיף 2), ובמיוחד לאור העובדה שהמהדיר יכול היה להיעזר במהדורה הקודמת של

83 מפליא אם לא יותר מזה, שאותם כ"י שבהם השתמש המהדיר במהדורתו, ברובם הגדול לא נרשמה הסיגנטורה שלהם כלל, ולכן קשה גם לאתרם, כדי לבחון על פיהם את עדויות הנוסח שנרשמו במדור חילופי הנוסח שמבהדורה. לפי שעה עלה בידינו לזהות רק מקצת הסיגנטורה של כה"י הללו והרי הפרטים: (1) כ"י ט במהדורה זו, הוא כ"י "מוסד הרב קוק", סימונו שם כ-1500. (2) כ"י ק במהדורה זו, כ"י "מוסד הרב קוק" סימונו שם כ-1503. (3) כ"י ס במה"ז ראה מהדירי שייך ל"מוסד הרב קוק". (4) כ"י ז - לא הצלחתי לזהותו במדויק, כה"י מ, ש הם כ"י פרטיים, ולא הצלחתי לזהותם במדויק. כה"י: כ, ל, פ, צ, כולם שייכים לבית הספרים בירושלים המכון לכ"י, לא הצלחתי לזהותם בוודאות. מתוך יומן הרישומים של בית הספרים הנ"ל עולה, שהמהדיר השתמש בכה"י הבאים למה"ג ויקרא: $8^0 1017, 4^0 116, 8^0 1324, 4^0 116$. כה"י הללו סומנו במהדורה זו באותיות כ, ל, פ, צ, אלא שקשה לדעת איזה כ"י מארבעת כה"י הללו, מסומן בכל אחת מן האותיות הללו.

84 לצורך הבדיקה השתמשנו בשלושה כ"י כולם שייכים ל"מוסד הרב קוק" (ראה הערה קודמת), סימונם במהדורה זו: ט, ס, ק. והרי מקצת מתוצאות בדיקתנו ותחילה לכ"י ט: (1) ג, רכ 1: "ואמרו" בכה"י: "אמרו" אין תעוד לגירסה זו בח"י. (2) שם, רכ 2: "אנכי", בכה"י חסר, כנ"ל. (3) שם, רכ 3: "תניי בכה"י: "תאני", אין תעוד כנ"ל. (4) שם, רכ 7: "לימדנו רבינו" בכה"י: "רבינו למדתנו", אין תעוד, כנ"ל. (5) שם, שם: "תלמיד", בכה"י: "כך תלמיד", אין תעוד, כנ"ל. (6) שם, שם: "שיהא", בכה"י: "שיהיה" אין תעוד, כנ"ל. (7) שם, שם 8: "כמחנה ישראל", בכה"י חסר, אין תעוד, כנ"ל. (8) שם, שם 12-13: "כדאמר-כתיב" בכה"י חסר, אין תעוד, כנ"ל. (9) שם, שם 14: "ואביהוא", בכה"י: "ואביהו", כנ"ל. (10) שם, שם 18: "סייחים", בכה"י "שייחים" המהדיר רשם: "שייחים". ומכאן לכ"י-ס. (11) שם, תרכה 4: "שנתנה", בכה"י: "שניתנה". אין תעוד בח"י. (12) שם, שם 10: "שעשו" בכה"י: "שעושין" אין תעוד כנ"ל. (13) שם, תרכה 4: "גורן", בכה"י: "גרן", כנ"ל. (14) שם, שם 18: "או כשב", בכה"י נוסף: "או עז", אין תעוד. ומכאן לכ"י ק. (15) ג, ריא 2: "צאינה" בכה"י: "צאנה", אין תעוד בח"י. (16) שם שם: "וראינה", בכה"י: "וראנה", אין תעוד כנ"ל. (17) שם 3: "במלך שלמה" בכה"י חסר, אין תעוד כנ"ל. (18) שם, ריא 3: "צאינה-ציון", בכה"י חסר אין תעוד כנ"ל ועוד ועוד.

נ"א רבינוביץ בזהירות, הדרושה כמובן⁸⁵. שיבושים וליקויים אלו, מרובים ומסוגים שונים הם, העיקריים שבהם: ציוני מקורות לא נכונים⁸⁶, פסקאות מסוימות לא נרשמו מקורותיהן⁸⁷, ציוני מקורות: חלקיים, סתמיים⁸⁸, או שקולים⁸⁹; אי ציון של מקבילות

85 בזהירות קודם כול משום שבמהדורה זו מצויים שיבושים לרוב. ראה לעיל הערה 78. שנית משום שבמהדורה הזו לא זוהה חומר מסויים, משום שבזמנו של המהדיר הקודם טרם נדפסו חיבורים ששימשו מקור למה"ג כגון: משנת ר"א מהד' ענעלאו, ראה לעיל הערה 78 ועוד. נעיר, שיש לנו חשד כבד שלפעמים הסתמך שטיינזלץ על ציוני המהדיר הקודם מבלי לבדוק אחריו, שאם לא כן כיצד נסביר את העובדה, שכל החומר שבמה"ג ממשנת ר"א, פרט לקטע אחד לא זוהה נכון, ראה להלן, הערה 1200. כן מצאנו שיבושים נוספים, המשותפים לשני מהדירי מה"ג ויקרא, גם במקורות נוספים: לספרא - ראה להלן הערה 566; לרי"ף - ראה להלן, הערה 1132; להלכות גדולות - ראה להלן הערה 1371; לספר המצוות להרמב"ם - ראה להלן הערה 1395 ועוד ועוד, ודברים בגו, ואכמ"ל. וראה בהערה הבאה.

86 ראה בהערה קודמת. למשניות שמקורן במשנה נוסח חר"מ, לפיה"מ, לתוספתא, ראה לעיל הערה 78; לספרא, ראה להלן הערה 550; לבבלי, ראה להלן הערות 1065, 1067 בחומר הרלבנטי; למשניות שבבבלי ראה להלן פרק ד, מקור מסי' 24 סעיף ד; ל"משנה-תורה" להרמב"ם, ראה להלן פרק ד מקור מסי' 52 סעיף (ב) הדוגמאות הרלבנטיות ועוד ועוד. נעיר אגב, ששיבושים אלו ברובם - חוץ מאלו שצינו בהערה 78 - מצויים גם במהדורה הקודמת של מה"ג ויקרא. תופעה זו מחזקת עוד יותר את חששותינו שהעלינו בהערה שלפני כן, ואכמ"ל. אמנם כצפוי ניתן למצוא הרבה ציוני מקורות הנכונים אצל שטיינזלץ, שהם שגויים אצל רבינוביץ, ראה למשל, סופה של הערה 78, ועוד ועוד, ולהיפך - כלומר, ציוני מקורות נכונים אצל נ"א רבינוביץ השגויים אצל שטיינזלץ כגון: ט, 7 (ל); שם 8 (לח), (לט); שם, 9 (מג); שם, 616 (נב) ועוד עשרות דוגמאות, השווה ציוניו אלו של נ"א רבינוביץ לציוניו המקבילים של שטיינזלץ. וראה גם מ"ב לרנר, פעמים 10 (תשמ"ב) עמ' 116.

87 והרי מעט מהרבה: ג, לה 16-17: "תנו-ששוחט" = רמב"ם הל' שחיטה ב, ז; שם, לח 14-15: "חוץ-דעת" = רמב"ם פסולי המוקדשין א, ו; שם מה 8: "וכמותן-לדורות" = רמב"ם אסורי מזבח ז, ג; שם נט 19: "אלא-לצד". רמב"ם מעה"ק יג, ב; שם, קי 20: "ממון-המטלטלי" = רמב"ם שבועות ט, ג ועוד ועוד.

88 כגון: ג, לב 16 רשם המהדיר: "רמב"ם פסולי המוקדשין פ"ו ויש להוסיף: "ה"ב"; שם תנה 3 נרשם: "רמב"ם איסורי ביאה" ויש להוסיף: "ז, ב" "כבמהדורה הקודמת; שם תעב 12 נרשם: "כן היא הנוסחא בכמה כת"י של משניות ובספרא" ותו לא; שם תע"ג 1: "דברים אלו מצויים בכמה דפוסים עתיקים", סתם המהדיר ולא פירש לאלו כת"י של משניות, ולאלו דפוסים עתיקים, כוונתו, וכאלה הרבה. ראה גם: ג, לו 5; שם קג 2; שם, תקכט 12. וראה להלן הערה 648.

89 ראה למשל, החומר הרב שבמה"ג ויקרא ובחלקים אחרים של המה"ג, שאפשר שהועתק מויק"ר, אך אפשר שהועתק מפסיקתא דרי"כ, ראה: להלן פרק ד, מקור מסי' 17 סעיף (א); ולהלן הערה 952.

פנימיות מרובות המצויות במה"ג ויקרא עצמו וכן ביתר חלקי מה"ג⁹⁰, ציונים לחיבורים שלא שימשו מקור במה"ג⁹¹, הערות לא נכונות, או לא מדויקות⁹²; היעדר שימוש בספרות מקצועית, החיונית בין היתר גם לזיהוי מקורותיו של המה"ג⁹³, היעדר ציוני מקורות לפסקאות קטנטנות שבמה"ג, שאינן אלא מרכיב אחד מכלל המרכיבים שבקטעי "פסיפס", הכוללים שורה של שברי מקורות⁹⁴, ועוד ועוד שיבושים מסוגים שונים, שלא נפרטם כאן.

90 ראה עבודתנו כרך ב, מפתחות ה-ו, המקבילות המתייחסות למה"ג ויקרא, והרי כמה דוגמאות: ג, ו 5 = א, רעב 10; שם שם 8 = ב, תקפב 23; שם, שם 19 = ב, קה 15; שם, ז 15 = ב, תקפב 13 ועוד ועוד.

91 כגון לתוספתא, ראה לעיל הערה 86 וכן למקורות נוספים ראה להלן הערות 1509, 1507, 1503.

92 כגון ג, ה הערה לשורה 21, גם בכ"ר 31, 66: "צריך" ולא: "צריך"; שם ל, הערה לשו" 9, הערה לא מדויקת כי כך כמעט תמיד בכ"ר 66 לספרא; שם לט הערה לשורה 20, הערה לא נכונה השוה ספרא מה' וויס עמ' 4-1 ה"ד; שם נט הערה לשורה 3, המלים מצויות גם במנחות י' ע"א; שם קכו הערה לשורה 19, הערה לא נכונה, ראה ענעלאו למשנת ר"א עמ' 56; שם קלא שו" 1, הערה לא נכונה, השווה כי"ר 66 לספרא עמ' קכד ושם הגירסה: "מיגול בקיה"; שם רב הערה לשורה 15, הערה לא נכונה, השווה כי"ר 66 לספרא עמ' קפ"ג; שם שכח הערה לשורה 19 הערה לא נכונה, השווה כי"ר 66 לספרא עמ' רנא, ועוד ועוד. וראה להלן הערה 650.

93 ראה למשל להלן פרק ד, מקור מס' 18 סעיף (א) והערה 952 שם, כאן נרשום דוגמאות קונקרטיות ממקורות נוספים: ג, מד 16, השווה מהר"ש ליברמן תוסכפ"ש מגילה עמ' 1160; שם שלג 19, למקורו של קטע זה השווה ליברמן הנ"ל תוס"ר נגעים עמ' 161; שם שפו 1, הפירוש הנכון ראה ליברמן הנ"ל תוס"ר הנ"ל שם עמ' 202; שם שפז 13, השווה ליברמן הנ"ל, תוס"ר הנ"ל עמ' 203; שם תקיז 5, הפירוש הנכון ראה ליברמן הנ"ל תוסכפ"ש חגיגה עמ' 1363; שם תכז 10 השווה ליברמן הנ"ל: "מדרשי תימן" עמ' 38; שם תרפא 11, להבהרת הענין ראה ליברמן הנ"ל תוסכפ"ש שביעית עמ' 583; שם תרלד 24, סוף ההערה בשורה זו אינה נכונה, השווה ויק"ר מה' מרגליות עמ' תרנא, ואפשר להוסיף על דוגמאות אלו עשרות דוגמאות נוספות. וראה גם לרנר הנ"ל (ראה סוף הערה 86), הערות 24-28. וראה להלן הערה 99.

94 כאן נרשום שתי דוגמאות מתוך עשרות דוגמאות: ג, תשטו 17-22: "מנין לך", ראה ציונו של שטיינזלץ כאן אבל קטע זה הוא "פסיפס" המורכב מן המקורות הבאים: ג, תשטו 17-18: "מנין-בית" = ספרא עי"ש; שם, שם 19. "וליתן-בלבד" = רמב"ם הל' עבדים א, א; שם, שם 19-20: "ת"ל-העני" = ספרא הנ"ל; שם, שם 20-21: "ולא-לוי" - רמב"ם הנ"ל; שם, שם 21: "ומנין-תושב" = רמב"ם הנ"ל ה"ג; שם, שם 21-22: "ת"ל-לך" = ספרא הנ"ל. ודוגמה שנייה ג, תשעה 16-18: "מכאן-כמוכר" ראה מהדיר, אבל קטע זה מורכב מן המקורות הבאים: ג, תשעה 16: "מכאן-בהמה" = דברי קשור של בעל מה"ג; שם, שם 16-17: "נמכר-מוס" = פיה"מ לרמב"ם מעשר שני א, ב; שם, שם 17-18: "ואין-כמוכר" = רמב"ם הל' בכורות ו, ו. וראה להלן הערה 647, ושם דוגמאות נוספות.

כללו של דבר, מהדורה זו כפי שתיארנו אותה כאן, קשה מאוד מאוד להחמיא לה, וכל שכן שאין להכתירה בתואר מהדורה ביקורתית. נציין עוד שאילו היה המהדיר משתמש נכון⁹⁵ במהדורה הקודמת, יכול היה בין היתר להוסיף פסוקים רבים שנשמטו במהדורתו⁹⁶. יתרה מזו, מקנן בלבנו חשד כבד שמהדורה זו לא הוגהה לאחר הדפסתה⁹⁷. לסכום: לפענ"ד, לא יהיה מנוס מלהוציא מהדורה חדשה למה"ג ויקרא. לכן, הצעתו של מ"ב לרנר "לתיקונו של המדרש הגדול"⁹⁸ על אף האטרקטיביות המעשית שבה, כנראה לא תצלח במקרה דנן.

(3) שיטת רשום המקורות המקבילות התוכניות וההערות

גם במהדורה זו כבקודמתה וכבכל שאר חלקי המה"ג על שתי מהדורותיו, נרשמו יחד המקורות, המקבילות התוכניות, וההערות. אולם ראוי לציין שבד"כ נשאר המהדיר נאמן לשיטתו לרשום קודם את המקור, ואח"כ את המקבילות התוכניות וההערות (ראה הקדמתו עמ' 12). אשר להערותיו אלו של שטיינזלץ, רובן ככולן מקורן בספרות מקצועית מצומצמת מאד ושוליות מאד ומהן ניכר שהמהדיר לרוב אינו אמוץ על הספרות המקצועית העדכנית

95 ראה לעיל הערה 85. נוסף לכך השווה את ציוניו הבאים של שטיינזלץ למהדורה הקודמת: ג, תשיט 19; שם, תשכב 1; שם, תשעז 22 ועוד ועוד, וראה גם מבואו של שטיינזלץ עמ' 11.

96 כוונתנו לתשעה-עשר פסוקים קצרים: "וידבר ה' אל משה לאמר", החסרים במה"ג שטיינזלץ ומצויים במהדורה הקודמת, והרי הם לפנינו לפי הפרקים והפסוקים: ו-17; ז-10, 22, 28; ח-1, 17; יג-28; יט-1; כא-16; כב-1, 17, 28; כג-1, 23, 26, 33; כד-1, 13. וראה גם מ"ב לרנר פעמים 12 (תשמ"ב) עמ' 144.

97 והרי כמה דוגמאות לשיבושים שלא תוקנו: ג, ד שו" 13. צ"ל שו" 14, ובמקום יומא ד אי צ"ל יומא ד ע"ב; שם שם 18, צ"ל 19 במקום 18; שם, שם 21. צ"ל 22 במקום 21; שם, שם ה 2-13 צ"ל: 2-3; שם ריב 19 יש לרשום שם פסוק א; שם, רכח 19 כנ"ל; שם, שכז 15 כנ"ל; שם, תקכט 1 כנ"ל ועוד; ג, תקלח 5: 'ביום' וכו' כאן תחילת פסוק ו, ולפיכך יש למחוק מה שנרשם שם, עמ' תקלח 18 פסוק ו עיי"ש, השווה מהדורה קודמת; שם תשכג 4: 'בשלמא' וכו', כאן מתחיל פסוק נב כבמהדורה הקודמת, ועוד ועוד. ולבסוף מהדורה זו חסר בה, לוח השלמות ותיקונים כמקובל, ולא משום שאין בה טעויות ושיבושים כפי שראינו, ויש כאן חיזוק מה להשערותנו, שמהדורה זו לא הוגהה לאחר הדפסתה, ואכמ"ל.

98 ראה פעמים 10 (תשמ"ב) 117 ואילך. דומני שחוקרים חשובים כבר מתעלמים ממהדורה זו בחיבוריהם ומעדיפים דוקא את המהדורה הקודמת. ראה למשל מו"ר ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, המפתח למה"ג עיי"ש; מו"ר א"א אורבך, פתרון תורה, המפתח למה"ג שם, וכנראה שיש דברים בגו.

המודרנית. לעתים הערות אלו הן גם די סתמיות ו/או בלתי מדויקות⁹⁹.

[ז] מה"ג במדבר מהדורת הרב ש' פיש

(1) נוסח

מהדורה זו למעשה כוללת שני חלקים, ח"א וח"ב, האחידים הן בצורתם החיצונית והן במבנם הפנימי הכולל טקסט פנים, עדויות נוסח סלקטיביות, מערכת ציוני מקורות, מקבילות תוכניות והערות מסוגים שונים - הכול בעברית. ואילו כרך א השלב הראשוני של מהדורה זו, שונה הוא משני החלקים הנ"ל בשלושה דברים: בכה"י שהונח כטקסט הפנים¹⁰⁰; במספרם

99 ראה לרנר הנ"ל (ראה הערה קודמת) עמ' 116 (ראה גם לעיל הערה 92) וכאן דוגמאות נוספות: ג, ה הערות לשורות 19, 21; שם ו הערות לשורות 2, 13; שם, ז, הערה לשורה 5, ועוד - נזכר סתם ספרא כ"י רומי, ולא ציין לאיזה כ"י מדויק כוונתו - כ"י 31, או 66 - אעפ"י שנראה לנו שהכונה לכ"י 66; שם י, הערה לשו' 1 נרשם: "ובשאלות" וכו', ציון סתמי, העתקה לא מוצלחת מן המהדורה הקודמת, ראה ט, עמ' 7 (כח) ועוד ועוד. ומכאן לספרות המקצועית: אעפ"י שיש במהדורה זו הערות מרובות יחסית למהדורה הקודמת, הערות אלו רובן ככולן מצטמצמות לספרות הרבנית הידועה, בשונה מהערותיו של קודמו שהיו אמנם קצרות, אבל ענייניות, ומקורן בספרות מקצועית מודרנית עדכנית לזמנו. ראה למשל, ט, עמ' 13 (סו) סז; שם 16 (פג); שם 19 (צא); שם 502 (רנח) (רס); שם 317 (ב)-בהשוואה להערותיו של שטיינזלץ למקומות אלו במהדורתו; ג, תשמ"ב 23, ענין נכבד, פרשת פפוס בן יהודה ולוליאנוס, ראה לדוגמה בלבד ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל ח"א, ת"א תשי"ז עמ' 315 ואילך, ואילו המהדיר לא ציין כאן מאומה. וראה להלן הערות 8-586, 610 והספרות המקצועית החשובה שרשמנו שם, החסרה במהדורתו של שטיינזלץ. נעיר שדי להציץ בחטף בספרות המקצועית הרלבנטית החשובה שרשם פינקלשטיין במהדורתו לספרא, כרך ב, כדי להתרשם מאופיה הרציני של הספרות המקצועית הזו לספרא, בהשוואה למה שרשם שטיינזלץ, ואכמ"ל. וראה להלן הערה 650.

100 טקסט הפנים בכרך א הוא עפ"י כ"י אוקספורד, סימונו בכרך זה: Opp Add 4⁰ 1249, ראה שם, Author's Preface, עמ' 13, וכנראה שהוא כה"י שסומן בח"א, פתח דבר, בסמון Opp. Add 4⁰ 124d, וכך הוא מסומן גם בתצלום המצוי בבית הספרים הלאומי שבירושלים במכון לכ"י, כלומר d124, ואין כל ספק שמדובר באותו כ"י; ואילו טקסט הפנים בח"א ובת"ב, הוא דוקא עפ"י כ"י בריטיש מוזיאום, OR 2379, ראה ח"א, פתח דבר שם, המצוי בצילום בבית הספרים הלאומי שבירושלים במכון לכ"י, וסימונו שם: 6050(0), ועל פי צילום זה בדקנו מדגמית את העתקתו של המהדיר. ראה להלן הערה 103.

של כה"י של מה"ג במדבר שמהם העתיק המהדיר עדויות נוסח מאד סלקטיביות¹⁰¹; ובהערות שבכרך א הן באנגלית, ובחלקים א-ב הני"ל הן בעברית¹⁰². בדקנו מדגמית כמובן, את טיבו של טקסט הפנים בחלקים א-ב של מהדורה זו, קרי, באיזו מידה זהה הנוסח הנדפס לכה"י שממנו הוא הועתק, ולדאבוננו המצב רחוק מאד מאד מלהיות תקין¹⁰³.

101 בכרך א השתמש המהדיר בעיקר בשלושה כ"י, ראה שם Aauthor's Preface, ושם פרטים נוספים; ואילו בחלקים א-ב השתמש בחמשה כ"י נוספים, ראה ח"א, פתח דבר, בחלקם הם אותם כ"י שהשתמש בהם בכרך א, וההבדל היחיד החשוב הוא: שכה"י בריטיש מוזאום OR 2379, הוא כה"י שהונח כטקסט פנים בחלקים א-ב, בכרך א, סומן באות L, וממנו הועתקו בכרך א רק עדויות נוסח מסוימות, ואילו כ"י אוקספורד (ראה הערה קודמת) שהונח כטקסט הפנים בכרך א, בחלקים א-ב סומן באות A וממנו הועתקו רק עדויות נוסח סלקטיביות בחלקים א-ב. וראה להלן, סוף הערה 103.

102 בחלקים א-ב חלק מן ההערות, אף נתקצרו כגון: כרך א עמ' 147 (a) = ח"א עמ' ב (ב); שם 148 (d) = שם ג (ח); שם 163 (a) = שם טו (ט); שם 196 (b) = שם מא (צ"ז); שם 199 (d) = שם מג (קח) ועוד ועוד. בד"כ תוכן של ההערות הן בכרך א והן בחלקים א-ב די דומה. וראה: ר"ח ילון (ראה להלן הערה 110), עמ' 33. נעיר בדרך אגב, שחלק ניכר מן החומר שבכרך א הוא מבוא גדול באנגלית הדין בנושאים אחדים הקשורים במה"ג, כגון: מחברו, מקורותיו וכדומה, ראה להלן הערה 105.

103 בדקנו בסך הכול שלשה עמודים שונים מח"א, העמודים: ב, כד, נו; ומח"ב רק עמ' ב, עפ"י תצלום של כה"י, שהונח כטקסט פנים (ראה לעיל הערה 101), והרי הממצאים העיקריים: ח"א עמ' ב שו' 1: "זשה", בכה"י מטושטש לחלוטין; שם שו' 3: "של מקום" בכה"י: "שלמקום" תיבה אחת; שם שם: "להן" בכה"י: "להם"; שם שו' 6: "של מקום" בכה"י: "שלמקום", כנ"ל; שם שם: "מהן" בכה"י: "מהם"; שם שם 8: "שרש", בכה"י: "שורש"; שם 13: "סכתה וגו': בכה"י נוסף: "כשש מאות אף רגלי"; שם 17: "מלה"די", בכה"י: "משל לה"די"; שם 20: "ענייה", בכה"י: "עניה"; שם 22: "באיזו", גירסה זו הגהה היא בכה"י, והגירסה המקורית שם: "באיזה", שם שם: "ובאיזו" הגהה כנ"ל, והגירסה המקורית בכה"י: "ובאיזה"; בכה"י: ובאיזו שנה", חסר במהדורה זו, שם שו' 23 ושם שו' 23: "ובאיזו", הגהה היא בכה"י, ובכה"י גופו: "ובאיזה" והוגה שם כד שו' 4: "איר" בכה"י: "אמ"; שם 12: "של גיהנם" בכה"י: "שלגיהנם" תיבה אחת; שם 17: "אבות" בכה"י: "אבת"; שם 18: "אתה", לאחר הגהה, ובכה"י כהוגן: "את"; שם 20: "אתה", לאחר הגהה, בכה"י: "את"; שם שם: "אחד", לאחר הגהה, בכה"י: "אחד ואחד"; שם נו שו' 1: "ירננו" בכה"י: "ירנינו"; שם 2: "של לוי", בכה"י: "שללוי" תיבה אחת; שם 3: "ועומדין", בכה"י: "ועומדים", שם 4: "קודש", בכה"י: "קדש"; שם 8: "ולפיכך", בכה"י: "ולפי כך". בשתי תיבות; שם שם: "דיית", בכה"י: "דברי תורה"; שם 9: "והכה"א" בכה"י: "והא"; שם 11: "תיח", בכה"י: "תלמידי חכמים"; שם 14: "לחלי", בכה"י: "לחלי"; שם שם: "להתיחסי", בכה"י: "להתיחש"; שם 15: "לוי", בכה"י נוסף: "וזקק אותם כזהב וככסף והיו לי מגישי מנחה בצדקה", שם 16: "מהו" בכה"י: "מהוא"; שם 20: "עליהן" בכה"י: "עליהם"; ח"ב עמ' ב שו' 3: "של פרעה", בכה"י: "שלפרעה" תיבה אחת; שם שם: "מגדולי", בכה"י: "מגדל"; שם 4: "של קרח", בכה"י: "שלקרח" תיבה אחת; שם 8: "להם". בכה"י: "להן"; שם שם: "עדיין" בכה"י: "עדין". שלושים ושבעה שינויים אלו בארבעה עמודים בלבד אומרים הכול. לפיכך דבריו של המהדיר בח"ב, פתח דבר עמ' 7: "ויגעתי... להעתיק את גוף הספר בדיוק רב", מופרכים לגמרי. לבסוף בדקנו גם את חלופי הנוסח הסלקטיביים שבכרך א, עפ"י כ"י בריטיש מוזיאום, הוא כה"י שהונח כטקסט הפנים בחלקים א-ב של מהדורה זו (ראה לעיל הערה 101), ונוכחנו שלא תמיד עדויות הנוסח שנרשמו מכה"י היו זהות לנדפס, ואכמ"ל. וראה להלן הערות 143-145.

המודרנית. לעתים הערות אלו הן גם די סתמיות ואו בלתי מדויקות⁹⁹.

[ז] מה"ג במדבר מהדורת הרב ש' פיש

(1) נוסח

מהדורה זו למעשה כוללת שני חלקים, ח"א וח"ב, האחידים הן בצורתם החיצונית והן במבנם הפנימי הכולל טקסט פנים, עדויות נוסח סלקטיביות, מערכת ציוני מקורות, מקבילות תוכניות והערות מסוגים שונים - הכול בעברית. ואילו כרך א השלב הראשוני של מהדורה זו, שונה הוא משני החלקים הנ"ל בשלושה דברים: בכה"י שהונח כטקסט הפנים¹⁰⁰; במספרם

99 ראה לרנר הנ"ל (ראה הערה קודמת) עמ' 116 (ראה גם לעיל הערה 92) וכאן דוגמאות נוספות: ג, ה הערות לשורות 19, 21; שם ו הערות לשורות 2, 13; שם, ז, הערה לשורה 5, ועוד - נזכר סתם ספרא כ"י רומי, ולא ציין לאיזה כ"י מדויק כוונתו - כ"י 31, או 66 - אעפ"י שנראה לנו שהכוונה לכ"י 66; שם י, הערה לשו" 1 נרשם: "ובשאלות" וכו', ציון סתמי, העתקה לא מוצלחת מן המהדורה הקודמת, ראה ט, עמ' 7 (כח) ועוד ועוד. ומכאן לספרות המקצועית: אעפ"י שיש במהדורה זו הערות מרובות יחסית למהדורה הקודמת, הערות אלו רובן ככולן מצטמצמות לספרות הרבנית הידועה, בשונה מהערותיו של קודמו שהיו אמנם קצרות, אבל ענייניות, ומקורן בספרות מקצועית מודרנית עדכנית לזמנו. ראה למשל, ט, עמ' 13 (סו) סז; שם 16 (פג); שם 19 (צא); שם 502 (רנח) (רס); שם 317 (ב)-בהשוואה להערותיו של שטיינזלץ למקומות אלו במהדורתו; ג, תשמ"ב 23, ענין נכבד, פרשת פפוס בן יהודה ולוליאנוס, ראה לדוגמה בלבד ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל ח"א, ת"א תשי"ז עמ' 315 ואילך, ואילו המהדיר לא ציין כאן מאומה. וראה להלן הערות 8-586, 610 והספרות המקצועית החשובה שרשמנו שם, החסרה במהדורתו של שטיינזלץ. נעיר שדי להציץ בחטף בספרות המקצועית הרלבנטית החשובה שרשם פינקלשטיין במהדורתו לספרא, כרך ב, כדי להתרשם מאופיה הרציני של הספרות המקצועית הזו לספרא, בהשוואה למה שרשם שטיינזלץ, ואכמ"ל. וראה להלן הערה 650.

100 טקסט הפנים בכרך א הוא עפ"י כ"י אוקספורד, סימונו בכרך זה: Opp Add 4⁰ 1249, ראה שם, Author's Preface, עמ' 13, וכנראה שהוא כה"י שסומן בח"א, פתח דבר, בסמון Opp. Add 4⁰ 124d, וכך הוא מסומן גם בתצלום המצוי בבית הספרים הלאומי שבירושלים במכון לכ"י, כלומר d124, ואין כל ספק שמדובר באותו כ"י; ואילו טקסט הפנים בח"א ובת"ב, הוא דוקא עפ"י כ"י בריטיש מוזיאום, OR 2379, ראה ח"א, פתח דבר שם, המצוי בצילום בבית הספרים הלאומי שבירושלים במכון לכ"י, וסימונו שם: 6050(0), ועל פי צילום זה בדקנו מדגמית את העתקתו של המהדיר. ראה להלן הערה 103.

של כה"י של מה"ג במדבר שמהם העתיק המהדיר עדויות נוסח מאד סלקטיביות¹⁰¹; ובהערות שבכרך א הן באנגלית, ובחלקים א-ב הני"ל הן בעברית¹⁰². בדקנו מדגמית כמובן, את טיבו של טקסט הפנים בחלקים א-ב של מהדורה זו, קרי, באיזו מידה זהה הנוסח הנדפס לכה"י שממנו הוא הועתק, ולדאבונו המצב רחוק מאד מאד מלהיות תקין¹⁰³.

101 בכרך א השתמש המהדיר בעיקר בשלושה כ"י, ראה שם Aathor's Preface, ושם פרטים נוספים; ואילו בחלקים א-ב השתמש בחמשה כ"י נוספים, ראה ח"א, פתח דבר, בחלקם הם אותם כ"י שהשתמש בהם בכרך א, וההבדל היחיד החשוב הוא: שכה"י בריטיש מוזאום OR 2379, הוא כה"י שהונח כטקסט פנים בחלקים א-ב, בכרך א, סומן באות L, וממנו הועתקו בכרך א רק עדויות נוסח מסוימות, ואילו כ"י אוקספורד (ראה הערה קודמת) שהונח כטקסט הפנים בכרך א, בחלקים א-ב סומן באות A וממנו הועתקו רק עדויות נוסח סלקטיביות בחלקים א-ב. וראה להלן, סוף הערה 103.

102 בחלקים א-ב חלק מן ההערות, אף נתקצרו כגון: כרך א עמ' 147 (a) = ח"א עמ' ב (ב); שם 148 (d) = שם ג (ח); שם 163 (a) = שם טו (ט); שם 196 (b) = שם מא (צ"ז); שם 199 (d) = שם מג (קח) ועוד ועוד. בד"כ תוכנן של ההערות הן בכרך א והן בחלקים א-ב די דומה. וראה: ר"ח ילון (ראה להלן הערה 110), עמ' 33. נעיר בדרך אגב, שחלק ניכר מן החומר שבכרך א הוא מבוא גדול באנגלית הדין בנושאים אחדים הקשורים במה"ג, כגון: מחברו, מקורותיו וכדומה, ראה להלן הערה 105.

103 בדקנו בסך הכול שלשה עמודים שונים מח"א, העמודים: ב, כד, נז; ומח"ב רק עמ' ב, עפ"י תצלום של כה"י, שהונח כטקסט פנים (ראה לעיל הערה 101), והרי הממצאים העיקריים: ח"א עמ' ב שו' 1: "זשה", בכה"י מטושטש לחלוטין; שם שו' 3: "של מקום" בכה"י: "שלמקום" תיבה אחת; שם שם: "להן" בכה"י: "להם"; שם שו' 6: "של מקום" בכה"י: "שלמקום", כנ"ל; שם שם: "מהן" בכה"י: "מהם"; שם שם 8: "שרש", בכה"י: "שורש"; שם 13: "סכתה וגו': בכה"י נוסף: "כשש מאות אף רגלי"; שם 17: "מלה"די", בכה"י: "משל לה"די"; שם 20: "ענייה", בכה"י: "עניה"; שם 22: "באיזו", גירסה זו הגהה היא בכה"י, והגירסה המקורית שם: "באיזה", שם שם: "יובאיזו" הגהה כנ"ל, והגירסה המקורית בכה"י: "ובאיזה"; בכה"י: ובאיזו שנה", חסר במהדורה זו, שם שו' 23 ושם שו' 23: "יובאיזו", הגהה היא בכה"י, ובכה"י גופו: "ובאיזה" והוגה שם כד שו' 4: "א"ר" בכה"י: "אמ"; שם 12: "של גיהנם" בכה"י: "שלגיהנם" תיבה אחת; שם 17: "אבות" בכה"י: "אבת"; שם 18: "אתה", לאחר הגהה, ובכה"י כהוגן: "את"; שם 20: "אתה", לאחר הגהה, בכה"י: "את"; שם שם: "אחד", לאחר הגהה, בכה"י: "אחד ואחד"; שם נז שו' 1: "ירננו" בכה"י: "ירנינו"; שם 2: "של לוי", בכה"י: "שללוי" תיבה אחת; שם 3: "ועומדין", בכה"י: "ועומדים", שם 4: "קודש", בכה"י: "קדש"; שם 8: "ולפיכך", בכה"י: "ולפי כד". בשתי תיבות; שם שם: "די"ת", בכה"י: "דברי תורה"; שם 9: "והכה"א" בכה"י: "והא"; שם 11: "תי"ח", בכה"י: "תלמידי חכמים"; שם 14: "לחלי" בכה"י: "לחלי"; שם שם: "להתיחסי", בכה"י: "להתיחש"; שם 15: "לוי", בכה"י נוסף: "יזקק אותם כזהב וככסף והיו לי מגישי מנחה בצדקה", שם 16: "מהו" בכה"י: "מהוא"; שם 20: "עליהן" בכה"י: "עליהם"; ח"ב עמ' ב שו' 3: "של פרעה", בכה"י: "שלפרעה" תיבה אחת; שם שם: "מגדולי", בכה"י: "מגדלי"; שם 4: "של קרח", בכה"י: "שלקרח" תיבה אחת; שם 8: "להם". בכה"י: "להן"; שם שם: "עדיין" בכה"י: "עדין". שלושים ושבעה שינויים אלו בארבעה עמודים בלבד אומרים הכול. לפיכך דבריו של המהדיר בח"ב, פתח דבר עמ' 7: "ווגעתי... להעתיק את גוף הספר בדיוק רב", מופרכים לגמרי. לבסוף בדקנו גם את חלופי הנוסח הסלקטיביים שבכרך א, עפ"י כ"י בריטיש מוזיאום, הוא כה"י שהונח כטקסט הפנים בחלקים א-ב של מהדורה זו (ראה לעיל הערה 101), ונוכחנו שלא תמיד עדויות הנוסח שנרשמו מכה"י היו זהות לנדפס, ואכמ"ל. וראה להלן הערות 143-145.

(2) זיהוי המקורות

מה"ג במדבר, על אף היקפו המצומצם, הן במספר הפסוקים שנתבארו בו - ע"י בעל מה"ג, והן בהיקפו של החומר ממקורות שונים ששולב באותם פסוקים, זיהוי מקורותיו הוא די קשה, בעיקר מחמת החומר הרב המצוי בחלק זה של מה"ג לתורה, שהועתק ע"י בעל מה"ג ממקורות עלומים מאתנו, נקווה לפי שעה. לפיכך טובה מרובה יש להתזיק למהדיר שטרם והשתדל לזהות את מקורן של מאות הפסקאות פעמים הרבה כהלכה, ואסור גם לשכוח שעבודה זו בהיותה הדרה ראשונה, מדרך הטבע עלולים ליפול בה שבוישים, ולכן חשובה היא בין היתר גם כמקור משווה חשוב למהדורה הבאה¹⁰⁴. זאת ועוד, המהדיר טרח וכתב מבוא גדול למה"ג כולו, ובו כלל בין היתר דוגמאות מפורטות למקורותיו של המה"ג כולו, מה שלא עשה שום מהדיר של המה"ג בצורה כזו, ואף בתחום זה ראוייה עבודה זו להערכה¹⁰⁵. ברם בתחום מורכב וקשה זה של זיהוי המקורות שבמה"ג במדבר, עדיין מצויים במהדורה זו ליקויים חמורים מסוגים שונים, כגון: אי זיהוי מקורותיהן הישירים של עשרות משניות¹⁰⁶;

104 על חשיבותה של מהדורה זו, ראה להלן, הערה 123. וכבר העיר על כך גם צ"מ רבינוביץ, במבואו למהדורתו, שם עמ' 15. ומכאן לפרטים נוספים. כאמור, מה"ג במדבר הוא הקטן ביותר מבחינת היקפו מיתר חלקי מה"ג לתורה, הן במספר הפסוקים - בס"ה 709 פסוקים מתוך 1288 פסוקים שבספר במדבר, כ-55% בלבד - ראה להלן, הערה 1557 - והן בהיקף החומר - 604 עמודים בלבד עפ"י מהדורת "מוסד הרב קוק", ואף החומר עצמו, חלק ניכר ממנו, הוא ממקורות עלומים, כ-18.21% מכלל כל החומר במה"ג במדבר כולו; ואם נוסיף לכך את החומר הרב מספרי זוטא שאין לשכוח שהוא רק משוחזר ומשוער (ראה להלן, הערה 1475, ושם פרטים מדויקים לנתונים אלו), הדבר עוד יגדיל את חשיבות עבודתו החלוצית של המהדיר, ומבחינה זו מהדורה זו של פיש טובה לאין ערוך ממהדורתו למה"ג דברים שנסקור בהמשכו של פרק זה. דבר חשוב נוסף שמצאנו במהדורה זו הוא: התחקותו של המהדיר אחרי חומר שבמה"ג שיתכן שמקורו ב"למדנו". ראה, למשל: כ², עמ' נח יא; שם, רצה ה; כ³, ג ח, י; שם, קנח ד; שם רח, א; שם רצד, ה; שם, שלז ב. וראה להלן פרק רביעי מקור מס' 27 סעיף (א), וכן להלן סוף הערה 113.

105 למרות שגם במבוא זה יש ליקויים, ראה להלן, הערה 330. אגב, מבוא זה תופש חלק ניכר מכרך א שם עמ' 43-134.

106 בעיקר משניות שמקורן ב"סדר המשנה", הוא נוסח הרמב"ם. ראה להלן, פרק ד, מקור מס' 1, והערה 330 שם, והרי דוגמאות אחדות: כ², לח (פ) והערת פיש שם, אבל משנה זו מקורה בנוסח הרמב"ם תמיד א, א; שם קח (ריא), הבאת דעת ר"מ שם מקורה בפיה"מ למשנה שם, ולא "משנה-תורה" להרמב"ם; שם, שם (ריב), מקור הקטע בפיה"מ לר"מ לאותה משנה, כולל הפסוק ולא הבבלי, ועוד ועוד. וראה כרך ב, מפתח א, "משנה נוסח הרמב"ם", ושם רשימה של עשרות משניות ממקור זה המצויות במה"ג במדבר שלא זוהו כהלכה. וראה להלן, הערה 110.

התעלמות מעשרות מובאות שמקורן בפיה"מ לרמב"ם¹⁰⁷; ציוני מקורות לחיבורים שלא שמשו כמקורות במה"ג¹⁰⁸; ציוני מקורות לא נכונים¹⁰⁹; נמצאו במה"ז קטעים, שאינם אלא מעין "פסיפס" של שברי מקורות שמרכיביהם לא זוהו נכון ע"י המהדיר¹¹⁰; וכן רק רישום חלקי של מקבילות פנימיות המצויות במה"ג¹¹¹, ועוד ועוד שיבושים נוספים שלא נפרטם כאן.

(3) שיטת רישום המקורות המקבילות התוכניות וההערות

גם במהדורה זו, כבשתי המהדורות של המה"ג בכלל, אלו שסקרנו ואלו שעוד נסקור, המקורות, המקבילות התוכניות וההערות נרשמו יחד. לדברי המהדיר, במדור זה, המכונה:

107 ראה להלן, פרק ד, מקור מסי 2, הערה 378, ולהלן הערה 110.

108 לתוספתא, ראה להלן, פרק ד מקור מסי 3, סעיף (א), (4) ושם דוגמאות. למקורות נוספים, ראה להלן, הערה 1510.

109 למספרם הרב, ראה להלן, הערה 124. לפעמים אותם שיבושים שמצויים במהדורתו של צ"מ רבינוביץ מצויים גם במה"ז; ראה להלן, הערה 127; להלן פרק ד, מקור מסי 25, סעיף א, והערה 1132 שם; שם, מקור מסי 28, סעיף א, והערה 1200 שם, ועוד, ועוד.

110 הרי דוגמאות אחדות, מעט מהרבה (1): כ₂, ריג (מג), ציונו של המהדיר כאן לא כהוגן, והרי מרכיביו של הקטע עפ"י המהדורה הבאה של צ"מ רבינוביץ: ד, קלו 2-1: "איזו-רוח" = משנת הרי"מ פסחים ט, ב; שם שוי 23: "שהוא-השמש" = פיה"מ לרי"מ למשנה זו; שם שוי 3-5: "רי-ולחוף" = המשך המשנה שם (2) כ₂, צז (קנו)-(קס) = ד נח 21-13: "כהן כזמתכנה", מקורותיו של קטע זה הם כדלקמן, דלא כמהדיר: שם, נח 14-13: "כהן-שערה" = משנת הרי"מ שוטה א, ה; שם שוי 15: "היתה-בשחורים" = משנה הנ"ל א-ו; שם שוי 16-15: "ואם-נואיי" = רמב"ם הלי שוטה ג, ד; שוי 18-16: "היו-מדדיה" = משנה הנ"ל א-ו; שם שוי 18: "כדי-מצרים" = פיה"מ לרי"מ שוטה א, ו; שם שם: "יוכל הרוצה" = משנה שוטה א, ו; שם, שוי 19-18: "מן-ורואה" = פיה"מ לרי"מ שוטה א, ו, או בבלי שוטה ח ע"א, או רמב"ם הלי שוטה ג-ה ואין להכריע; שם שוי 21-19: "יוכל כזמתכנה" = המקורות הבלתי מוכרעים הנ"ל, ועוד ועוד. וראה להלן הערה 125. אגב משתי דוגמאות מפורטות אלו רואים, שגם צ"מ רבינוביץ, המהדיר הבא של מה"ג במדבר ציוניו לקטע זה לא היו נכונים. אגב מהדורה זו של שי פיש נתבקרה כבר גם ע"י ר"ח ילון, ראה קי"ס יח (תשי"א-תשי"ב), עמ' 33-40, ואף הוא העיר על ציוני מקורות לא נכונים, כגון שם, עמ' 33, הערה א 1, אלא שהדוגמאות שהביא שם הרי"ח ילון, היו מעטות ובלתי מכריעות, עיי"ש.

111 רק מקבילות פנימיות מעטות נרשמו ע"י המהדיר, כגון: כ₂, עמ' כה (יב); שם כו (יז); שם קפט (ג) ועוד. רשימה מפורטת של כל המקבילות הפנימיות שבמה"ג במדבר, ולשאר חלקיו של המה"ג, ימצא הלומד בכרך ב של עבודתנו מפתחות ה-ו. אמנם שם רשומות מקבילות אלו עפ"י המהדורה הבאה של מה"ג במדבר, מן הטעם האחרון שצינו לעיל בהערה 41, עיי"ש.

"חמדת שלמה", מגמתו היא: "להתחקות על המקורות של המדרש... לבאר ולפרש את דברי המדרש שצריכים באור... ולתרגם ולפרש מלות זרות"¹¹². שיטה זו, של רישום המקורות והמקבילות יחד, בהתחשב בעובדה שהמקורות לא תמיד צוינו במפורש, ואף לא בשיטה אחידה וקבועה, מזיקה לא פעם את הלומד לבחון את כל הציונים שנרשמו ע"י המהדיר, כדי לקבוע מהו המקור¹¹³. גם הערותיו של המהדיר, שלפעמים הן ארוכות מאוד¹¹⁴, אעפ"י שהן קובעות ברכה לעצמן, נראה לנו שבמקום שהערות אלו אינן תורמות משהו ישיר למה"ג, היה רצוי מאוד לצמצמן למינימום ההכרחי, ולפעמים אפילו גם להשמיטן לחלוטין¹¹⁵.

112 ראה כ"ב: פתח דבר, עמ' 7-8.

113 והרי כמה דוגמאות: (1) כ"ב, עמ' כח (לא) = ד, כ 18, המקור רק רמב"ם, כלי המקדש ג-א. וכל השאר הן מקבילות בלבד. (2) שם שם (לג) = ד, כא 3 = רמב"ם, כלי המקדש ד-ג, וכל השאר מקבילות בלבד. (3) שם ל (לז) = ד, כא 10, בבלי סנהדרין פד ע"א בלבד, וכל השאר מקבילות בלבד. (4) שם ל (לח) = ד, כא, 23, ספרי בלבד, כציון הראשון של שני המהדירים, עיי"ש. (5) שם שם (לט) = ד, כב (1), ספרי זוטא, כציונו הראשון של רבינוביץ בלבד; שם סו (ח) = ד, מא 13 המקור, רמב"ם, כהערות הנכונה של פיש שם, וכציונו החמישי שהובא שם, וכאלה הרבה מאוד. לפעמים יש והמהדיר משתף אותנו בהערותיו לגבי מקורו של קטע מסוים, כגון: כ"ב, סז (ח): "לשונו של המדרש ממש כלשונו של הרמב"ם"; שם ע (כ): "גירסת המדרש שלנו כגירסת הרמב"ם"; שם קיב (רלב): "אבל כל המאמר איתא במשנת רבי אליעזר" וכו'. לפעמים אנו מוצאים גם נימוקים להכרעותיו לגבי מקורו של קטע זה או אחר כגון: כ"ב ח (לג): "השוה ספרא... כנראה שאב בעל מה"ג... ממקור אחר"; שם שם (לז): "ענין נדרים וכו' שתי נוסחאות להמאמר הזה", ועוד ועוד. לפעמים מצאנו שהמהדיר רושם שורה של מקורות, דן בהם יפה, ולבסוף מכריע סופית מהו מקורו של הקטע, כגון: כ"ב קלט (צט): "ענין... כי שם מקורו"; שם מא (צז), לאחר דיון נכתב: "ובסגנון המאמר בכלל בעל מה"ג נמשך אחר הרמב"ם" וכו'; שם מו (קכ) לאחר הסבר, צוין המקור: "ענין בכורות מ"ט עב וכו', ועוד ועוד. במקום שהמהדיר לא מצא את מקורו של קטע מסוים, צוין הדבר במפורש. ראה, למשל: כ"ב, מב (מה); שם קכב (רפג) ועוד. לפעמים מצאנו גם הערות של המהדיר למקורו של קטע מסוים, כגון: כ"ב רצה (ח); כ"ב ג (ה); שם ד (י), ועוד. בדוגמאות אלו, שיער המהדיר, שייתכן שמקורם של הקטעים הללו הוא ב"למדנו", עיי"ש, ויפה שיער, ואכמ"ל.

114 כגון: כ"ב, טו (ט); שם, כ (כח); שם, כב (ד); שם, כג (ו); שם, מח (ה); כ"ב, כב (יט); שם כט (יב), וכאלה הרבה.

115 הערות אלו דנות בד"כ בטיבם של המקורות במה"ג, אלא שדיונים אלו, לפענ"ד מקומם במקורות עצמם, ולא בחיבור כמו המה"ג.

(1) נוסח

מהדורה זו, שלא כמהדורה הקודמת, כוללת - חוץ מטקסט הפנים כמובן - גם מערכת חילופי נוסח שיטתית יותר ועשירה יותר מן המהדורה הקודמת, שבה נרשמו רק עדויות נוסח מעטות מאוד, ודי סלקטיביות¹¹⁶. תחילה נציין שטקסט הפנים במהדורה הנסקרת לא הושתת עפ"י כ"י אחד, משום ששלושת הפרקים הראשונים, מבוססים על טקסט הלקוח מכרך א של המה' הקודמת¹¹⁷, יתר הפרקים, מבוססים על כ"י פרטי¹¹⁸; ואילו מערכת חילופי הנוסח, מבוססת על שמוש קבוע בשישה כ"י, ושימוש נוסף, סלקטיבי, בכ"י נוספים¹¹⁹. בדקנו - מדגמית כמובן - הן את טקסט הפנים, והן את מערכת חילופי הנוסח שבמהדורה זו. באשר לטקסט הפנים ראוי לציין, ששלושת הפרקים הראשונים שהועתקו מן המהדורה הקודמת, העתקתו של המהדיר היתה כמעט¹²⁰ מדויקת, וזהו המצב גם ביחס להעתקתו מכ"י אביאץ'-

116 במהדורה הזו השתמש המהדיר ביותר מעשרה כ"י, מספר כפול כמעט בהשוואה לכה"י שנעשה בהם שימוש במהדורה הקודמת. לכה"י הללו ראה: ד, מבוא, עמ' 14-15, ושם הובאה רשימת כה"י, ותיאור קצר לכל כ"י וכ"י ולמהדורה הקודמת, ראה לעיל הערות 101-110.

117 ראה ד, מבוא, עמ' 15. וראה בהערה הבאה.

118 כ"י זה שייך למשפחת אביאץ'-הלבני, במהדורה זו הוא מסומן באות ע. בכ"י זה חסרים שלושת הפרקים הראשונים של מה"ג במדבר, ולכן הם הושלמו עפ"י המהדורה הקודמת, ראה בהערה הקודמת. בהזדמנות זו אני רוצה להודות למר אי אביעד, שאפשר לי להשתמש בכ"י משפחת אביאץ'-הלבני הנ"ל, כדי לעמוד על טיבה של מהדורה זו.

119 וביתר דיוק, כלשונו של המהדיר עצמו: "כששה כתבי יד היו כל הזמן לנגד עיני בשעת כתיבת הטקסט וחילופי הנוסחאות", ראה ד, מבוא, עמ' 14.

120 והרי מעט השינויים שמצאנו: (1) ד, עמ' ב שורה 7: "לא", במה' פיש חסר. (2) שם שם 10: "אותם". במה' פיש: "אותן" וכהוגן. הגירסה: "אותן" שולבה במה' זו בח"נ והגירסה: "אותם" הנ"ל, אפשר שהמהדיר העתיקה מכ"י אחר. (3) שם שו' 11: "אותן" במה' פיש נוסף: "מן האוצר". (4) שם, שו' 14: "משולים", במה' פיש: "משולין". (5) שם, עמ' ג, שו' 3: "כל", במה' פיש: "על כל". (6) שם שו' 8: "הסדומיים" במה' פיש: "הסדומיים". אי"כ שישה ח"נ בשני עמודים, ומעל לכול העתקתו של פיש מכ"י אוקספורד (ראה כ, Author's Preface עמ' 13) הרי לא נבדקה, ויש חשש שגם העתקה זו לא הייתה מדויקת (על כך אי"ה במקום אחר, ולפי שעה, ראה לעיל הערה 103, ולהלן הערות 143-145). לפי עניות דעתנו, עדיף היה שישתמש המהדיר ישירות בכ"י נוסף של מה"ג במדבר, כדי להשלים את החסר בכ"י משפ' אביאץ'-הלבני הנ"ל, מאשר להשתמש במהדורה הקודמת, ואכמ"ל.

הלבני, ששימש למהדיר טקסט-פנים לשאר הפרקים שבמהדורתו¹²¹. מכאן לעדויות הנוסח הכלולות במערכת חילופי הנוסח. בדקנו את שימושו של המהדיר בכ"י Ms Heb. 4⁰177 של ביה"ס הלאומי שבירושלים סימונו במערכת ח"י שבמה' זו: ס², כ"י שהמהדיר השתמש בו בפרקים הראשונים שבמהדורתו, כדבריו¹²¹, והתברר לנו ששימושו של המהדיר בכ"י זה, היה חלקי מאוד, ודי סלקטיבי, דבר שאינו עולה בקנה אחד עם דבריו בהקדמתו¹²². בסיכום דברנו נאמר, שבתחום זה, דומני עדיין יהיה קשה קצת לומר על מהדורה זו שהיא עונה על כל הדרישות המחמירות הנדרשות ממהדורה מדעית ראויה לשמה. וראה גם בסעיף הבא.

(2) זיהוי המקורות

אעפ"י שבמהדורה זו, בתחום קשה ומסובך זה של ציוני המקורות, חלה התקדמות חשובה בהשוואה למהדורה הקודמת¹²³; בכל זאת עדיין מצויים בכל זאת עדיין מצויים בכל זאת

121 השונו את העתקתו של המהדיר מכה"י לארבעה-עשר עמודים לא רצופים שבמהדורה זו והרי הממצאים: (1) ד, רפ 15: "לכרובים", בכה"י חסר. (2) שם שם: "האש" בכה"י: "האיש". (3) שם, רפא 1: "עמוקות", בכה"י: "עמוסות". (4) שם שם 9: "אלוהים", בכה"י: "אלהים". (5) שם, רפד 10: "אדניה", בכה"י: "אדניהו". (6) שם, רפו 18: "המידות", בכה"י: "המדות". (7) שם, שם: "מידות", בכה"י: "מידות". (8) שם, רפז 5: "והיית", בכה"י: "והית". (9) שם, רפח 8: "הדברות", בכה"י: "הדיברות". (10) שם שם 9: "לאהרון", בכה"י: "לאהרון". (11) שם, שם: "אהרן". (11) שם, רצא 17: "עזיה", בכה"י: "עזיהו". (12) שם, שם: "ולא", בכה"י: "לא לך".

122 ראה: ד, מבוא, עמ' 15, כאן כותב המהדיר: "בחילופי הנוסחאות ציינתי את כ ל (הפיזור שלנו - י.ט) השינויים לרבות ח"י בכתב חסר ומלא". במסגרת זו נרשום אחת-עשרה עדויות נוסח מכ"י זה, שאין להן שום תעוד לא בטקסט הפנים ולא במערכת חילופי הנוסח עפ"י ארבעה עמודים של מהדורה זו: (1) ד, טו 3: "נשא" בכה"י: "נושא". (2) שם, שו 6: "באס", בכה"י: "בואס". (3) שם, שו 14: "יוצא", בכה"י חסר (4) שם, טז 14: "שהוא משיא" בכה"י: "שמשיא". (5) שם, שו 15: "בשושבין", בכה"י: "בשושביני". (6) שם, יז 6: "יעקב", בכה"י: "עקיבה". (7) שם, שו 19: "שהצלת הגדולים", בכה"י חסר. (8) שם, יח 1: "את", בכה"י: "אתה". (9) שם, שו 3: "שהוא", בכה"י: "שאס". (10) שם, שו 12: "כל-אלה", בכה"י נוסף: "ופקי-עליהם". (11) שם, שו 27: "איתמר", בכה"י: "אהרן". פרטים נוספים על כ"י זה, ראה כרך ב, מפתח ב, כ"י מסי 46 עיי"ש.

123 ראה: ד מבוא, עמ' 15, אבל לא תמיד, והרי מספר דוגמאות לפסקאות במה"ג במדבר, שזוהו נכון במה' הקודמת של שי פיש ולא במהדורה הנוכחית: (1) כב (ב), מר"א עמ' 244, כציונו של פיש, ולא בבלי כמהדיר, ראה ד, טז 4; (2) שם, שם (ג), מר"א חנ"ל, ולא כציונו של רבינוביץ, שם שו 6 (3) כב נא (יט), רמב"ם, כציונו של פיש, ולא כרבינוביץ, ד, לא שו 11 ועוד. אולם אין ספק, שציוני הנכונים של צ"מ רבינוביץ מדויקים יותר, ומספרם גדול יותר בהשוואה למהדורה הקודמת של פיש, אבל ראה גם בהערה הבאה, ולהלן הערה 1200.

עדיין מצויים גם בהדורה זו ליקויים שונים, שרק על שניים מהם נעיר משהו כאן: (א) ציוני מקורות לא נכונים¹²⁴. (ב) אי זיהוי מקורותיהן של פסקאות קטנטנות ממקורות שונים, המשוקעות במה שאנו מכנים "קטעי פסיפס", המצויים בעיקר במה"ג במדבר, ובמדה רבה יותר במה"ג דברים¹²⁵.

124 ראה לדוגמה, להלן פרק ד, מקור מס' 2 (פיה"מ לר"מ), סעיף (א) דוגמאות 7-9, ומפתח המקורות לפיה"מ לר"מ המובאות שמקורן במה"ג במדבר; שם מקור מס' 3 סעיף (א) (4), והדוגמאות שם; שם מקור מס' 7 סעיף (א) והערה 703 שם; שם מקור מס' 25 סעיף א והערה 1132 שם ועוד. והרי כאן דוגמאות נוספות לציוני מקורות לא נכונים: ד, מב 19, ס"ז, השווה מהר"ש ליברמן, ס"ז, עמ' 18; שם, קלד 13, רמב"ם, השווה מהר"ן אפשטיין: מלנוה"מ, עמ' 741; שם, קפ 10, ספרי, השווה ליברמן הנ"ל, עמ' 78 הערה 12; שם, רמג 5, הכל, הפסוק והטקסט, פיה"מ לרמב"ם הוריות ב-ד; שם, רנה 16, רי"ף מנחות מה' זקש, עמ' סז; שם, שב 5-8: "ומנין-לכהן", פיה"מ לרמב"ם חלה ד, ט, ועוד עשרות דוגמאות, וראה בהערה הבאה.

125 שתי דוגמאות הבאנו קודם, ראה לעיל, הערה 110. דוגמה נוספת, ראה להלן, הערה 474 וכאן נרשום 4 דוגמאות נוספות לקטעי "פסיפס" שאגב גם הם לא טופלו כראוי במה' הקודמת: (א) ד, מב 6-20: "עזרת-עורב", מקורותיו של קטע זה הם כדלקמן: (1) ד, מב 6-7: "עזרת-הנשים", רמב"ם בית הבחירה ז-טז. (2) שם, שם 7-9: "עזרת-ישראל", רמב"ם הנ"ל הי"ח. (3) שם, שם 9-11: "עזרת-בלבד", רמב"ם, השווה מהר"ש ליברמן ס"ז, עמ' 18, הערה 28. (4) שם, שם 11-13: "בין-ולמזבח", רמב"ם הנ"ל, ז-כ. (5) שם, שם 13-15: "ההיכל-להיכל", רמב"ם הנ"ל, ז-כא; (6) שם, שם 15-17: "בית-הכפורים", רמב"ם הנ"ל, ז-כב. (7) שם, שם 17: "בלבד-ביום", פיה"מ לרמב"ם, כלים א, ט. (8) שם, שם 19-20: "כי-עורב", ספרי זוטא, השווה מהר"ש ליברמן הנ"ל, עמ' 18. (ב) ד, נג 21-נד 5: "כיצד-בתורה" קטע זה מורכב מן המקורות הבאים: (1) ד, נג 1, 2 - נד 1: "כיצד-בתרומה", משנה נוסח הר"מ שוטה א, ב. (2) שם, נד 1: "ולא-קנוי", פיה"מ לר"מ למשנה הנ"ל. (3) שם נד 1-2: "וכן-סתירה", רמב"ם הלי' סוטה א-ה. (4) שם, נד 2-3: "אמר-עדים", פיה"מ הנ"ל. (5) שם נד 3-4: "ונכנסה-שתשה", משנה הנ"ל. (6) שם, נד 5: "וזה-בתורה", רמב"ם הנ"ל א-א. (ג) ד, סח 17-סט 15: "כשיקטיר-התינוק", קטע זה מורכב מן המקורות הבאים: (1) ד, סח 17: "כשיקטיר הקומץ", רמב"ם הלי' סוטה ג-טז (סופה). (2) שם, סח 17-19: "אם-העזרה", בבלי סוטה כ ע"ב. (3) שם, סח 20: "יובטנה-ותמות", רמב"ם הנ"ל. (4) שם, סח 20 - סט 1: "אם-לה", בבלי הנ"ל. (5) שם, סט 1-7: "יש-ישראל", ירושלמי סוטה ג-ד. (6) שם, סוטה 12-7: "מיכן-עולם", משנה נוסח הר"מ שוטה ג, ג. (7) שם, סט 12-15: "היכי-התינוק", ערוך ערך חסד, ולא בבלי כמהדיר. (ד) ד קט 5-10: "כיצד-מעשרה" קטע זה מורכב מן המקורות הבאים: (1) ד, קט 5-6: "כיצד היו", דברי קשור של בעל מה"ג. (2) שם, שם 6: "שתי עגלות", משנה נוסח הר"מ שבת יא, ב. (3) שם, שם: "מהלכות-זו", רמב"ם הלי' שבת יג-יט. (4) שם, שם: "באורך-הרבים", פיה"מ לר"מ שבת יא, א. (5) שם, שם 7: "ומושיטין-לזו", משנה נוסח הר"מ יא, ב. (6) שם, שם: "וכל-היחיד" פיה"מ לר"מ הנ"ל. (7) שם, שם 8-10: "ולפי-מעשרה", רמב"ם הנ"ל בעבוד, ואפשר להוסיף על ארבע הדוגמאות הללו דוגמאות נוספות כהנה וכהנה. אגב, בדוגמה האחרונה אנו רואים כיצד בעל המה"ג משתמש במשנה נוסח הרמב"ם ובפירושה, ומפליא שהמהדיר ברשימת המקורות שבמה"ג שערך, (ראה ד, מבוא עמ' 7 ואילך) לא נכללה המשנה כחיבור בפני עצמו, לא נוסח הדפוס שעל פיו ציין פעמים רבות, ולא נוסח הר"מ שרק היא שימשה מקור לבעל מה"ג, ראה להלן פרק ד, מקור מס' 1, סעיף (א). למקורות שלא שימשו לו לבעל מה"ג כמקורות לחיבורו, ודלא כדעת המהדיר, ראה שם, מקור מס' 54, והערות: 1507, 1508, 1512.

(3) שיטת רישום המקורות, המקבילות התוכניות וההערות

צ"מ רבינוביץ, בהקדמתו למהדורתו, עמ' 16, תיאר את שיטתו ברישום המקורות והמקבילות התוכניות בזו הלשון: "ציינתי תחילה את המקור העיקרי ואחריו את המקורות המקבילים". בביטוי "מקור עיקרי", נתכוון המהדיר כנראה לציין את המקור שממנו העתיק בעל מה"ג את הקטע, ובבטוי: "מקורות מקבילים" נתכוון למקבילות תוכניות, שאינן מקור הקטע הנדון, כך על כל פנים עולה מהמשך דבריו שם¹²⁶. בדקנו את כל ציוני המהדיר עפ"י דבריו הנ"ל, ונתברר לנו שיש עשרות ציוני מקורות, שאינם עולים בקנה אחד עם שיטת רישום זו שהמהדיר ציינה במפורש. ויש כאן שתי אפשרויות: או שהמהדיר לא יישם את שיטתו זו בעקיבות, ומכאן השיבושים, או שהמהדיר לא זיהה נכון את מקורם של קטעים מסוימים, והחליף מקור במקבילה¹²⁷. לבסוף נציין, שהמהדיר שילב יחד עם ציוני המקורות והמקבילות התוכניות

126 ראה ד, מבוא, עמ' 16, ובהמשך גם העיר: "אם למשל מקור המאמר ברמב"ם ציינתי תחילה את הרמב"ם ואחריו כן את שאר המקורות". ואכן כך עולה גם מתיקוניו, ראה: ד, השלמות ותיקונים. (התיקונים המתייחסים לד: מ 13, מד 3, מז 5 עיי"ש).

127 והרי מספר דוגמאות: ד, י 15: "והם - ושוערים", רמב"ם, המקור האחרון שרשם המהדיר; שם, שם 16: "שיהיו" וכו', רמב"ם, כנ"ל; שם, כ 18: "מכאן" וכו', רמב"ם בלבד, כנ"ל, וכציונו הרביעי של פיש, ראה כ 180 $g = b_2$ כח (לא) ושם בפירוט; שם, כא 3, רמב"ם, כציונו האחרון של המהדיר, וכן פיש, השווה כ 181 $b = b_2$ כט (לג); שם, כז 15, בבלי, כציונו השני של המהדיר, וכציונו הראשון של פיש, השווה כ 199 $c = c_2$ מג (קז); שם, ל 16, רמב"ם, כציונו הרביעי של המהדיר, וכן של פיש, השווה כ 208 $d = d_2$ נ (יג), וכאלה, עשרות רבות של דוגמאות. שיטת רישום זו, של מקבילות תוכניות ומקורות יחד, עלולה לגרום לטעויות נוספות, במיוחד בפסקאות שלא נרשמו מקורותיהן בפרוט ובצורה מדויקת, והרי מספר דוגמאות: ד, לח 10, רשם המהדיר שלושה מקורות: משנה, בבלי, רמב"ם בעוד שמקורותיו של קטע זה שניים בלבד, והרי פרוטם: ד, לח 10-11: "ועיקר-לויים", רמב"ם; שם, שם 11-12: "דתנן-לעולם", משנה, וא"כ הציון לבבלי הוא מקבילה בלבד; ד, פה 18, רשם המהדיר חמשה מקורות עיי"ש, כאשר מקורותיו של קטע זה הם שניים בלבד: ד, פה 18-19: "מביא-חלות", רמב"ם נזירות עיי"ש; שם, שם 19: "בולל" וכו', רמב"ם מעה"ק עיי"ש, וכל השאר מקבילות תוכניות; ד, קט 11, רשם המהדיר חמישה מקורות, כאשר רק השלושה הראשונים הם מקורות, וכל השאר מקבילות והרי הפירוט: ד, קט 11-12: "זו-למקום", סה"מ לרמב"ם עיי"ש; שם, שם 13-14: "ואין-בעזרא", רמב"ם כלי המקדש עיי"ש; שם, שם 14 ואילך, בבלי בלבד. נדגיש, שפרט לשלש הדוגמאות הללו שפרטנו כאן, ניתן להוסיף עליהן עוד עשרות דוגמאות שבהן ציוניו של המהדיר אינם ברורים כלל. וראה להלן, פרק ד, מקור מסי 3 (תוספתא), סעיף (א) (4), לפרטים עיי"ש, ולהלן הערה 1200.

עשרות רבות של הערות בד"כ הערות עניניות, מקצועיות ועדכניות¹²⁸.

[ט] מה"ג דברים מהדורת רמ"ז חסידא

(1) נוסח

מהדורה חלקית זו, שנתפרסמה חלקים חלקים בשמונים חוברות, בשבועון "הסגולה"¹²⁹ במשך תשע שנים, בין השנים תרצ"ד-תש"ב מבוססת בעיקרה על כ"י אחד של המה"ג¹³⁰, ומוגהת במפורש¹³¹ ובסתם¹³², עפ"י שלושה כ"י נוספים של מה"ג

128 כפי שאפשר לראות כמעט מכל עמוד ועמוד במה"ז. ראה, למשל: ד, ש"ז 1; שם, שם 7; שם, שם 14; שם, שם 2 ועוד, ועוד.

129 נעיר שמי' כשר, שרי האלף, ח"א, עמ' עז ציין רק ל-ע חוברות. ראה גם מ' כהנא, תרביץ נד (תשמ"ה) עמ' 494 הערה 53.

130 כ"י ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים סימונו: 4⁰ 17. לדברי חסידא, כ"י זה הוא: "המקורי להיותו נקי משגיאות ושבויים", ראה, הסגולה חוב' א', חשוון תרצ"ד, הקדמה, עמ' ו. דרך אגב, כ"י זה היה גם בשימושו של מהרי"ן אפשטיין. ראה, מחקרים בספרות התלמוד, ב, כרך א עמ' 137-244. לטיבו של כ"י זה ראה עבודתנו, כרך ב, מפתח ב כ"י מס' 57.

131 כגון: (1) הסגולה, חוב' ד, עמ' 12, שו' 3: "אלא, ותיקנתי לפי כל הכת"י ספרי וילקוט". נציין שבמה"ז שי פיש הגירסה: "לא", ראה ה, כג 3. אגב, קטע זה מקורו כנראה במכילתא לדברים והוגה ע"י חסידא עפ"י ספרי דברים. ראה כהנא הנ"ל (ראה הערה 129), עמ' 512, שם המשכו של הקטע שלנו. (2) הסגולה, חוב' ה, עמ' 13 הערה לשורה 5א: "מתוך ד כת"י שלפני בררתי נוסחא זו המתאימה לגמ' שם". בכה"י עצמו הנוסח: "א"ל הכי אמר שמואל אין שואלין בשלום אשה כלל א"ל ע"י בעלה א"ל הכי אמר שמואל אין שואלין בשלום אשה כלל". הנוסח "המתוקן" של חסידא מצוי במה"ז שי פיש, עמ' כה שו' 1-3, בח"נ שם. (3) שם, שם, בהערה לשורה 13 רשם חסידא: "מלת או נחק ואז יובן כאן, בילקוט וספרי" אלא שקטע זה מקורו במכילתא לדברים ולא בספרי דברים. ראה כהנא הנ"ל, עמ' 514, שו' 20, ושם הגירסה: "או" מקוימת, ואין להגיה המכילתא לדברים, עפ"י ספרי דברים. השווה אפשטיין, תרביץ ח (תרצ"ז) עמ' 6-385. (4) שם חוב' מ עמ' 120 שו' 29 ה, כאן העיר חסידא: "בכ"י בט"ס באר ואני תקנתי לפי הילקוטים והספרי וגמ' ע"ז", אבל, הגירסה: "באר", מקורית היא במה"ג, ראה ה, רכט 21, וכן בספרי, ראה ספרי דברים, מה' פינקלשטיין, עמ' 110, שו' 9, בח"נ שם. (5) שם, חוב' מה, עמ' 138, הערה לשורה 27: "בכל כה"י נמצא יש כאן, ולדעתי בכולם ט"ס וצ"ל כן וכ"י", ואכן כדבריו גם בספרי מה' פינקלשטיין עמ' 147, אלא שבמקרה זה בעל מה"ג עבד את הקטע, השווה, ווארטסקי, לשון המדרשים עמ' 118. אגב עיבוד זה מצוי בכל כה"י של המה"ג שבדקתי, והוא הנוסח "המקורי" שבמה"ג. (6) שם, חוב' נג עמ' 168, הערה לשורה 14 ט: "תקנתי לפי הגמרא", והתיקון היה הוספת התיבה: "אין", השווה ה, שכח 5, ושם גירסה זו מקוימת. לסכום ההגהות הללו מלמדות יפה על טיב עבודתו של חסידא. לדוגמאות אלו ניתן להוסיף דוגמאות אחרות כהנה וכהנה. וראה להלן, הערות 134, 142.

132 ראה להלן, הערה 134.

דברים¹³³. השוונו - מדגמית כמובן - את טיבה של מהדורה זו בתחום הנוסח קרי: את מידת ההתאמה בין הנוסח שבכה"י לנוסח הנדפס, ונתברר לנו, שלא תמיד קיימת התאמה מלאה בין הנוסח שבכה"י לנוסח הנדפס, ולפחות חלק מאי התאמה זו, מקורו כפי הנראה בהעתקתו של המהדיר¹³⁴.

(2) זיהוי המקורות

רמ"ז חסידא, ת"ח בעל השכלה תורנית בעיקר¹³⁵, כפי שעולה בעיקר מהערותיו הפזורות

133 על כ"י אלה, ראה הקדמתו שם (ראה לעיל, הערה 129).

134 בדקנו עשרות עמודים. כך, למשל הסגולה, חוב' טז כב תמוז תרצ"ד, עמ' 46, בעמוד זה נמצאו 12 הבדלי נוסח בין הטקסט שבעמוד זה לכה"י; שם, חוב' יט, מני"א תרצ"ד עמ' 56. גם כאן נמצאו 17 הבדלי נוסח בין הטקסט שבעמוד זה לבין כה"י; שם חוב' סד, טבת ת"ש, עמ' 208, נמצאו 12 הבדלי נוסח בין הטקסט שבעמוד זה לכה"י; שם חוב' סז אדר ת"ש, עמ' 217 נמצאו 6 הבדלי נוסח, ועוד הרבה. וחרי כמה דוגמאות אחדות הלקוחות משלושה עמודים במה' זו: (הנוסח שנרשם בסוגרים הוא הנוסח שבכה"י) (א) הסגולה חוב' יט עמ' 56 שו' 1: "שיהיו" (שהיו); שם שו' 2: "בין עבודתו" (בעבודתו); שם שו' 3: "הארצות" (הארץ); שם, שו' 8: "אבתיך" (אבותיך); שם, שו' 27: "התהום" (הארץ); שם שו' 31: "אדם", בכה"י חסר (ב) הסגולה חוב' כא עמ' 65, שו' 1: "הדבור" (הדיבור); שם שם: "שלאומות" בכה"י חסר; שם, שו' 2: "שכך" (שכך); שם, שו' 3: "כמוני" (כמונו); שם שו' 4: "בית" בכה"י חסר; שם, שם: "להן" (להם); שם שו' 6: "ממכון" (מכון); שם, שו' 9: "שיהיו" (שיהו); שם, שו' 11: "וכבודך", בכה"י חסר; שם שו' 13: "בית" בכה"י חסר; שם, שו' 16: "לך" בכה"י חסר; שם שו' 19: "כשהוא" (שהוא); שם שו' 25: "לפני" (על); שם, שו' 28: "את" בכה"י חסר; שם, שו' 29: "ישראל", בכה"י חסר; שם, שו' 34: "מהם" (מהן); שם, שו' 37: "תניא" (ותניא); שם, שו' 38: "מה" (מאי); שם שו' 39: "לדברות" (לדיברות); שם, שם "דברה" (דיברה); שם, שו' 40: "לדברות" (לדיברות); (ג) שם, חוב' מא עמ' 125 שו' 2: "מדתו" (מדותיו); שם שו' 3: "הוא" בכה"י חסר; שם שו' 5: "ראוי" (דעו); שם, שו' 6: "ובמעשים" (ומעשים); שם שו' 12: "אוהבי" (אהבי); שם, שו' 16: "ישועתנו סלה", בכה"י חסר; בכה"י: "ושמים בזרת תקן", במה' שם חסר; שם שו' 17: "טעמיה" (טעמא); שם, שו' 18: "באגדתא" (כאיגדתא); שם, שו' 31: "כח" (כוח); שם שו' 34: "נותן לפניהם היום ברכה כו" בכה"י חסר; שם, שו' 37: "לפנינו" (לנו); שם, שם: "החיים" (חיים); שם, שו' 38: "המות" (מות); שם, שם: "באיזה" (באיזו); שם, שו' 40: "שתחלתו" א' 2 (תחלתו) א' 2; שם שו' 41: "להן" (להם); שם, שו' 42: "ושלש" (בשלש) שם, שם: "לקוצים" (קוצים); שם שו' 43: "ושלש" (בשלש), ועוד ועוד.

135 מלבד הספרות הרבנית הידועה: כגון: משנה, ותמיד עפ"י דפוסי המשנה; בבלי; רי"ף; רמב"ם ועוד, מסתבר שהמהדיר היה מצוי גם אצל מקורות חשובים נוספים, שאינם מצויים כל כך בבית המדרש הישן, כגון: מדרשבי"י; פסיקתא דר"כ; פס"ר; ירושלמי; מדרש משלי; תוספתא, ועוד. וראה התנצלותו, הסגולה חוב' א עמ' א: "למען אודיעך".

בשמונים חוברות השבועון "הסגולה", התמודד די יפה עם המשימה הקשה והמורכבת של זיהוי המקורות שבהם מ"ג, כמובן בהתאם להשכלתו ובהתאם לספרות חז"ל שהיתה ידועה לו, וזיהה נכון חומר רב ממקורות שונים, המשוקע במה"ג דברים¹³⁶, ואילו באשר למובאות מרובות שבמה"ג, שהועתקו כנראה מן המכילתא לדברים, אגב מקור שהיה ידוע לחסידא משהו עליו, או ממקורות שגם היום עלומים מאתנו, במקרים אלו, השתדל המהדיר לשער מהו מקורן המשוער של המובאות הללו, ולפעמים היו השערותיו די נכונות¹³⁷. אולם, אעפ"י שמהדורה זו כבר עשתה כברת דרך די חשובה, בתחום קשה זה של זיהוי מקורות מה"ג דברים¹³⁸, בכל זאת חומר רב שבמהדורה זו לא זוהה נכון, חלקו משום שמקורו בחיבורים

136 מאות רבות של פסקאות, ראה, למשל: הסגולה חוב' מה עמ' 136, הציונים לשורות: 16ג; 18 ח; 25א; 41ג ועוד ועוד. להערכתו כארבעים אחוזים מציוני מקורותיו של חסידא למה"ג דברים הם נכונים ודי מדויקים, וחבל שפיש, המהדיר הבא של מה"ג דברים, לא נעזר כנראה במהדורה זו בתחום חשוב זה של זיהוי המקורות, שהוא תפקיד קשה ומסובך. וראה להלן, הערה 138.

137 ראה, למשל הסגולה, חוב' מה עמ' 137, הערה לשורה 31א שהעיר: "כנראה היא מכילתא דרשב"י וכו', והוא מציין למכדרשב"י מה' הופמן, ובצדק. ראה אפשטיין, תרביץ ג/ד (תרצ"ב) עמ' 379; שם, חוב' מת, עמ' 145, הערה לשורה 1, העיר: "חדש והיא מכילתא"; שם, שם, הערה לשו' 37 רשם: "חדש והיא מכילתא לדברים" וצדק, השווה: אפשטיין הנ"ל (ראה לעיל הערה 130), עמ' 135 שו' 22, ועמוד 135, שו' 10; שם חוב' מת, הנ"ל, עמ' 146, הערה לשו' 1: "חדש ומכילתא". וגם כאן צדק. השווה אפשטיין הנ"ל עמ' 135 שו' 12; שם חוב' ע עמ' 226 הערה לשורה 1 כנ"ל, השווה ה, תמט 8, ועוד. לפעמים המלה: 'חדש' מתיחסת לחומר שגם היום מקורו עלום כגון: הסגולה חוב' כח עמ' 84, בסוף העמוד העיר חסידא: "רוב מדרש הזה הוא חדש". במקום שהמהדיר לא זיהה כלל את מקורו של קטע מסוים רשם בפשטות: "לא מצאתי". ראה למשל: הסגולה, חוב' נז, עמ' 188, הערה לשורה 29; שם, חוב' סד, עמ' 210, שו' 11 ועוד. או שציין: "דרש זה לא מצאתי ונראה שנשמך על קה"ר", ראה: שם חוב' לב דף צז הערה לשורה 15 ח; שם חוב' נז, עמ' 188, הערה לשורה 29. קטעי ספרי דברים שבמה"ג דברים, זוהו כהלכה רק בחלקם, השאר, הזיהוי מוטל בספק, ואכמ"ל.

138 ראה לעיל, הערה 136. וראוי לציין שלפעמים ציוניו של חסידא טובים בהרבה מציוניו של פיש, המהדיר הבא של מה"ג דברים כגון: הסגולה, חוב' ג, עמ' 7, הקטע מ"מדרש שמואל" זוהה כהלכה. השווה: מהרי"ן אפשטיין תרביץ ח (תרצ"ז), עמ' 379, ואילו שי פיש שגה כאן. ראה ה, יג 20; שם, חוב' ס, עמ' 196, הערה לשורה 1 נרשם: "המשך מסנהדרין ומתובל מרמב"ם ומספרי", הציונים נכונים, ואילו ציוניו של פיש כאן, שגויים לגמרי, השווה ה, שפז 19 ואילך; שם, חוב' עו, עמ' 247, בהערה לשורה 17א ... 19ב, הפנה חסידא לרמב"ם כהוגן, ואילו פיש שגה לגמרי, השווה ה, תצד 11; שם חוב' פ, עמ' 264, הערה לשורה 17 ח, ציין חסידא לרמב"ם כהוגן, ואילו פיש שגה כאן, השווה ה, תקכו 17, ועוד הרבה.

שלא היו ידועים למהדיר, לפחות בתחילת עבודתו, מסיבות שונות שלא נפרטן כאן¹³⁹, וחלקו יש לזקוף לחובתו של המהדיר, אם משום שלא עמד כראוי על מקורותיו של בעל מה"ג, כגון משנה נוסח הר"מ ופירושה, ועוד, ואם משום שלא בחן תמיד כראוי את כל האלטרנטיבות האפשריות לגבי מקורן של פסקאות מסוימות שבמה"ג לפני הכרעתו הסופית, אגב לקוי המצוי גם אצל כל מהדירי המה"ג, כפי שנראה להלן, בפרק הרביעי, בסעיפים העוסקים ביזיהוי החומר¹⁴⁰.

(3) שיטת רישום המקורות, המקבילות התוכניות וההערות

גם כאן כביתר המהדורות של מה"ג שסקרנו עד כה, אין מדור נפרד לרישום המקורות, אלא המקורות המקבילות התוכניות וההערות נרשמו יחד בצפיפות רבה. ואעפ"י כן במהדורה זו ההבחנה בין המקורות למקבילות¹⁴¹ התוכניות היא כמעט תמיד ברורה וחד משמעית, בעיקר בשל שיטת הרישום השיטתית והמדויקת של המהדיר, שהוסברה יפה ובמדויק

139 כוונתנו לחומר רב שמקורו במשנת ר"א, או במכילתא לדברים שברובה הגדול אבודה מאתנו עד היום. וראה לעיל, הערה 137. יש לציין, שלפעמים ניסה המהדיר להתחקות אחר עקבות המכילתא לדברים, עפ"י חומר דבי ר' ישמעאל, שבמכילתא דר"י, כגון: הסגולה חוב' נו עמ' 186, הערה לשורה 1; שם, שם, הערה לשורה 9; שם, חוב' נז, עמ' 189, הערה לשוי 11, ועוד ועוד; או עפ"י התוספתא, ראה להלן, פרק ד, מקור מס' 3, סעיף (א), והערה 444. אשר למשנת ר"א, אעפ"י שכנראה הכיר המהדיר מקור זה (ראה: הסגולה חוב' 20, עמ' 59, בהערה לשוי 18), בכל זאת מצאנו אצל המהדיר ציוני מקורות שגויים, משום שלא ציין למקור זה, כגון: הסגולה חוב' נח, עמ' 190, שוי 28: "ירי סימאי" וכו', מר"א, ענעלאו, עמ' 130; שם, שם, שוי 38: "יומטיל" וכו', שם, עמ' 311; שם, שם, שוי 38: "יוכל" וכו', שם, עמ' 318; שם, עמ' 191 שוי 5 ס: "יוכל המטה" וכו' שם, עמ' 315; שם, שם, שוי 12: "כגון" וכו', שם, עמ' 317 ועוד. ואולי חיבור זה, מר"א מה' ענעלאו, הגיע לידיעתו של המהדיר רק בסוף עבודתו אעפ"י שנדפס כבר בשנת תרצ"ד, השנה שבה נדפסה חוב' א של "הסגולה".

140 למשניות שמקורן במשנה נוסח הר"מ, ראה כרך ב, מפתח מס' 1, המשניות הרשומות ממה"ג דברים, וכך גם ביחס לחומר שבמה"ג שמקורו בפיה"מ לר"מ. לתוספתא, ראה להלן, הערה 444; לקטעים המורכבים משורה של פסקאות ממקורות שונים, ראה להלן, הערה 147, ועוד ועוד. והרי כאן דוגמה אחת ליזיהוי לא נכון של פסקה: הסגולה חוב' א עמ' 3 הערה לשורה 19, קטע זה אין מקורו בספרי, כדעת המהדיר שם אלא בפסיקתא דר"כ השווה: אפשטיין, תרביץ ח (תרצ"ז) עמ' 376. אגב, כאן שגח גם פיש, המהדיר הבא של מה"ג דברים, ראה ה, ד שוי 21-22, וציונו של פיש שם.

בהקדמתו¹⁴¹, וכבר מבחינה זו גרידא עולה בטיבה מהדורה זו על המהדורה הבאה של ש' פיש. לבסוף נציין, שיחד עם ציוני המקורות והמקבילות התוכניות, שילב המהדיר גם הערות מסוגים שונים, הערות קצרות, רובן ככולן עניניות, כמובן לפי אופי השכלתו וטעמו האישי של המהדיר¹⁴².

141 ראה: הסגולה חוב' א עמ' ו: "סימני ההערות" וכו', וביתר הרחבה בחוב' ג שם: "דבר אל החברים" והרי שתי דוגמאות לשיטת רישום זו: הסגולה, חוב' כא עמ' 67, בהערה לשו' 1, שם נרשם: ז1 - עד 29 ספרי וילקוט", כלומר: בדף 67, שו' 1, מן המלה השביעית עד שורה 29, המלה השלישית, המקור ספרי, וקטע זה מצוי גם בילקוט"; שם, חוב' טז, שו' 46, הערה לשורה 28, נרשם: "ירושלמי ברכות ט, א' ושם כל הענין עד 39 יב", כלומר: קטע הירושלמי מתחיל בעמ' 46 שו' 28 מלה שביעית ומסתיים באותו עמוד מלה 12 בשורה 39, ורק אח"כ רשם המהדיר מקבילות לירושלמי זה. אגב, בשתי הדוגמאות הללו הציונים היו נכונים.

142 הערות בענייני לשון, כגון "הסגולה", חוב' א, עמ' 1, שו' 36 ט הוער, שבכל כה"י של המה"ג "שלכלום" בתיבה אחת; שם, חוב' ד עמ' 10 שו' 2 א הוער שהמלה "איאפשינו", היא משורש "אפש", ובסורית משמעה ינטה עיניי; שם חוב' ט עמ' 27, שו' 1 א הוער על החילוף ע/א; שם, חוב' נד עמ' 178, שו' 30, הוער על חילוף ב/פ. ועוד; הערות על גירסאות מסוימות כגון "הסגולה" חוב' ד עמ' 11 שו' 5 ה, לגירסה: "דיננים" הוער שהיא גירסה נכונה, וכהוגן. השוה: מהר"ש ליברמן, קיי"ס יד (תקצ"ז-ח), עמ' 331, מהר"ן אפשטיין, תרביץ ח (תרצ"ז), עמ' 385; שם חוב' כא, עמ' 64, שו' 14 ג, לגירסה: "פרוסות" הוער, שבפדר"א שהוא המקור, הגירסה: "פרכיות" ונכון, וכך בכ"י Yoh. Ns. Heb 22 של המה"ג, ושלא כמהדורת פיש, ה, קכא 6; שם, שם, עמ' 67 שו' 21 א, ביחס לגירסה: "ביניכס" הוער, שבספרי הגירסה "בלבבכס", ועוד ועוד. הערות להגהות שהגיה, ראה לעיל, הערה 131. אגב, לפעמים הגהות אלו לא היו נכונות כגון: שם, חוב' ט, עמ' 27, שו' 31 י, הגירסה הנכונה אינה: "בקרונין" כפי שהגיה אלא "בקרונין", השוה: כהנא תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 520, שו' 27 ועוד. המהדיר העיר מעט גם למקבילות פנימיות שבמה"ג, כגון: שם, חוב' ד, עמ' 11, שו' 16 א; שם, חוב' נד, עמ' 176, שו' 9 ועוד. לעתים רחוקות העלה השערות שונות, לפעמים די מוזרות כגון: שם, חוב' יט, עמ' 56, שו' 17 ה, העלה השערה שהרמב"ם השתמש במה"ג; שם עמ' 5, הערה לשורה 38 א, העיר: "מזה נוכח כי לפני הרד"ק הי' המדרש הגדול עם נוסחאתו כאשר הוא לפנינו", דברים חסרי שחר, ואולי כוונתו שהמקור שהיה לפני בעל מה"ג, נוסחו כנוסח אותו מקור שעמד לפני הרד"ק, ועוד. וראה גם להלן, הערה 1513.

(1) נוסח

במהדורה זו, שלא כמהדורתו של חסידא, שסקרנו זה עתה, חוץ מטקסט הפנים כמובן, המבוסס על כ"י פרטי, שלדאבוני לא יכולתי להשתמש בו¹⁴³ כדי לבחון את העתקתו של המהדיר, מסיבות שאין כאן המקום לפרטן, יש גם מערכת חילופי נוסח, שעל טיבה נמתחה ביקורת קשה ע"י מי כהנא, ולפיכך נאלץ כהנא - בדון - להעלות את עדויות הנוסח שמן המה"ג לקטעי המכילתא שההדיר, ישירות עפ"י כה"י של המה"ג¹⁴⁴. בחנו מחדש - מדגמית כמובן - את טיבה של מערכת חילופי נוסח זו בחומר שלא נבדק ע"י כהנא הנ"ל, ולדאבונו הממצאים שהעלינו מאשרים ומחזקים את ביקורתו של כהנא במלואה¹⁴⁵.

143 מכ"י זה אין צילום במכון. לכ"י שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים.

144 ראה: כהנא, תרביץ נד (תשמ"ה) עמ' 494; שם, עמ' 493, והערות 52-61 שם; הנ"ל, תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 168, הערה 81 שם.

145 בדקנו עשרות עמודים במהדורה זו, עפ"י ארבעה כ"י של המה"ג שהשתמש בהם המהדיר, והם: (1) כ"י 17⁰ 4 סמונו במה' זו: ס. (2) כ"י "מוסד הרב קוק", כ-298, סימונו במה' זו: ג. (3) כ"י "מוסד הרב קוק", כ-363, סימונו במה' זו: ד. (4) כ"י "מוסד הרב קוק", צילומו מצוי במכון לתצלומי כ"י שבבית הספרים שבירושלים, וסימונו שם: (0) 22548, ובמה' זו סימונו: ה, והרי מקצת מן התוצאות: בעמודים ב-ה שבמה' זו לא תועדו במערכת ח"י זו 12 גירסאות, שמקורן בכ"י מס' 1, כגון: ה, ב 2: "מהו", בכה"י: "מהוא"; שם, שם 5: "ולפיכך" בכה"י: "לפיכך", שם, שם 7: "התוכחת" בכה"י: "התוכחות", ועוד. בין העמודים י-יב לא נרשמו מכ"י מס' 2 כעשרים עדויות נוסח, כגון: ה, י 6: "אבה" בכה"י: "אבא", שם, שם 7: "אבה" בכה"י: "אבא"; שם, שם 13: "כולה", בכה"י חסר, ועוד; בין העמודים ל-לא לא נרשמו כעשר עדויות נוסח המצויות בכ"י מס' 3, כגון: ה, ל 4: "משפט לזה", בכה"י נוסף: "וצדקה לזה"; שם, שם: "גזילה" בכה"י: "גזלה"; שם, שם 5: "תשמע", בכה"י נוסף: "את", ועוד; בין העמודים ח-י, לא נרשמו כעשר עדויות נוסח כגון: ה, ח 20: "וחצרות ודי זהב" בכה"י, הכול חסר; שם, שם 20-21: "את המקום", בכה"י: "למקום"; שם, שם 21: "שנים בים שנים במים שנים במן שנים בשלו אחד בעגל", ועוד ועוד. על מהדורת סי' פיש למה"ג במדבר, ראה לעיל, פרק ב [ז], סעיף (1), והערה 103 שם.

(2) זיהוי המקורות

גם בתחום זה, כבתחום הקודם, מצויים במה' זו שיבושים חמורים מסוגים שונים, בעיקר ציוני מקורות לא נכונים, חלקם נרמזו כאן¹⁴⁶, וחלק נוסף ימצא הקורא להלן בפרק הרביעי בסעיפים "זיהוי החומר" מאותם מקורות שמשולב מהם חומר במה'ג דברים - כגון תלמוד ירושלמי, "משנה-תורה" להרמב"ם, ועוד. ציוני מקורות לא נכונים אלו, בחלקם מקורם במה שאנו מכנים: "קטעי פסיפס" המצויים במה'ג, כולם קטעים הלכתיים, המצויים בעיקר במה'ג דברים, שהמהדיר לא השכיל לטפל בהם כראוי¹⁴⁷.

146 ראה לעיל, הערה 138; להלן פרק ד מקור מסי 2, סעיף ב, הערה 378 ומפתח המקורות לפיח"מ לרמב"ם, המובאות שמקורן במה'ג דברים; מקור מסי 3, סעיף (5), הערות 477-479; מקור מסי 8, סעיף (א) והדוגמאות שבהערה 736; שם, מקור מסי 25, סעיף (א) והערה 1132 ועוד ועוד. והרי מספר דוגמאות נוספות מפורטות: ה, סה 14-1: "ד"א - בששר", הכול מספרי זוטא. השווה: מהר"ש ליברמן, ס"ז עמ' 6, הערה 15, ושגה פיש כנראה בעקבות הופמן ב"מדרש תנאים" שלו; שם, רג; המקור: ערוך ערך "אביון", ועל הערתו שם: "אבלי" וכו', השווה מהר"ש ליברמן תוס"ר, ח"ב, עמ' 217; שם תלג 1: "מגיד" וכו'; רמב"ם הלי רוצח חת, ושגה כנראה בעקבות הופמן הנ"ל; שם תנז 8-9: "מכאן - עיקר", רמב"ם, הלי רוצח ט-ה, ושגה כנראה בעקבות הופמן הנ"ל; שם תנז 1314: "מכאן-מותרין", רמב"ם, הלי כלאים י-יט; שם תקמח 9-10: "מצות-הכלים", רמב"ם, הלכות שכירות יא-א, ועוד עשרות דוגמאות לפי הערכה זהירה שלנו, מספרם הכולל של כל ציוני המקורות הלא נכונים שבמהדורה זו עולה על מאתיים!! וראה גם להלן, הערה 736.

147 הדוגמאות שנרשום כאן מתייחסות גם למה' הקודמת של חסידא. "קטעי פסיפס" אלו הם משני סוגים: סוג א, קטעים שמשולבים בהם זה בזה פסקאות קטנות ממקורות מרובים; וסוג שני קטעים שמשולבים בהם לסירוגין פסקאות קטנות ממקורות ספורים אבל בתדירות גבוהה. מאחר שקטעי "פסיפס" אלו מרובים, נרשום כאן רק שתי דוגמאות, דוגמא אחת מפורטת לכל סוג, ותחילה לסוג הראשון: ה, תעח 1-23: "ד"א-שותין". פיש רשם כאן שישה ציוני מקורות, חלקם לא נכונים, והרי הציונים הנכונים: ה, תעח 1, "ד"א-ועיר", כנראה ממכילתא לדברים; שם 2: "ד"א-שלעיר", כנראה ממכילתא לדברים. השווה הופמן, מדרש תנאים, עמ' 131 (ב); שם 3: "ואמר-בפניכם", ספרי דברים, פסי ריט, מה' פינקלשטין, עמ' 252; שם 3-4: "מלמד-הראשנים", משנה שבבלי, סנהדרין עא ע"א; שם 4-5: "ואם-נסקל" ספרי הנ"ל; שם 5-6: "והאי-מינה", בבלי הנ"ל, שם ע"ב; שם ד: "איננו-אמרין", דברי קישור מבעל מה'ג; שם 7-9: "אכל-מצוה", משנה הנ"ל; שם 9: "כגון-אבלים", בבלי הנ"ל, או רמב"ם, הלי ממרים ז-ב, ואין להכריע; שם 9: "ודבר-עבירה", רמב"ם הנ"ל; שם 10-11: "שנאמר-שלמקום", בבלי הנ"ל; שם 12-13: "זולל-למו", משנה הנ"ל; שם 13-14: "ואומר-אמרין", דברי קישור מבעל מה'ג; שם 14-16: "אכל-יין" = משנה הנ"ל; שם 16-18: "אכל-חיוב", בבלי הנ"ל, ע"ב; שם 18: "מאימתי-בר", משנה שבבלי סנהדרין ע ע"א; שם 19-21: "שהוא-וסובא", רמב"ם הנ"ל; שם 21: "ויאכל-סורקין", בבלי הנ"ל ע ע"ב; שם 21-22: "ויאכל-בשלי", רמב"ם הנ"ל; שם 22: "כדאכלי גנאבי", בבלי הנ"ל ע ע"א; שם 22-23:

(3) שיטת רשום המקורות המקבילות התוכניות וההערות

גם במהדורה זו, כבמהדורות הקודמת למה"ג במדבר, ציוני המקורות, המקבילות התוכניות וההערות נרשמו ע"י פיש במדור אחד, יחד. תחילה נעסוק בשיטת רישום המקורות. לצורך הדיון כאן נחלק נושא זה לשניים: (א) ציוניו של המהדיר למכילתא לדברים ולספרי דברים, שני המקורות המרכזיים ביותר שמהם שולב חומר רב במה"ג דברים (ראה להלן פרק שישי, סעיף ב 5); (ב) ציוניו לשאר המקורות. לגבי חלק (א), ברוב המקרים, ציוניו של המהדיר לשני המקורות הללו לא היו ציונים ישירים, אלא דרך חיבור "מתווך", חיבורו של הופמן

(המשך הערה 147)

"וישתה-שותין", רמב"ם הנ"ל. ומכאן לסוג השני: ה, שפז 14 - שפט 8: "כי-פסול". המהדיר רשם כאן מעט מאד ציוני מקורות, 7 בס"ה, חלקם שגוי, וכך גם חסידא "הסגולה" חוב' ס, עמ' 196 אלא שהוא - חסידא - הרגיש קצת במורכבותו של "קטע פסיפס" זה והעיר יפה: "המשך מסנהדרין פז א-ב, ומתובל מרמב"ם ומספרי" עי"ש. והרי מקורותיו של "קטע פסיפס" זה במדויק ה, שפז 14-20: "כי-הדין", סנהדרין פז ע"א, בהשמטות; שם שפז 20-21: "הוא-לידה", שם ע"ב; שם שפז 21: "בין-לידה". שם פז ע"א = ה, שפז 19; שם שפז 21-22: "שכל-כרת", דברי בעל מה"ג עפ"י רמב"ם ה' ממרים ד-ב; שם שפז 22: "בין ממונות", סנהדרין פז ע"א = ה, שפז 20; שם שפז 22-23: "שהרי מקודשת", רמב"ם הנ"ל; שם שפז 2-4: "לדיני-ממון", סנהדרין פז ע"ב; שם שפז 5: "במתכוין-דאמרינן", דברי בעל מה"ג עפ"י סנהדרין עט ע"א; שם שפז 5-8: "בשלמא-שמעון", סנהדרין עט ע"א; שם שפז 8-9: "דאמר פטור", דברי בעל מה"ג; שם שפז 9: "האי-דרבי", סנהדרין עט ע"א בהשמטת הראיה; שם שפז 10-11: "הולכך-מקודשת", רמב"ם הנ"ל; שם שפז 11: "לדיני מכות", סנהדרין פז ע"ב; שם שפז 12-14: "לדברימקודשת", רמב"ם הנ"ל; שם שפז 14-15: "בין נגע לנגע", סנהדרין פז ע"ב = שם פז ע"א = ה, שפז 21; שם שפז 15: "שאם-כרת", רמב"ם הנ"ל; שם 15-16: "דברי-וההקדישות", סנהדרין פז ע"א; שם שפז 16-17: "לדברי-מקודשת", רמב"ם הנ"ל; שם שפז 17-18: "ריבות-שוטה", סנהדרין פז ע"א = שם פז ע"א; שם שפז 18-19: "לדברי-מתיבמת", רמב"ם הנ"ל; שם שפז 19-20: "ועריפת העגלה", סנהדרין פז ע"א = שם פז ע"א = שם פז ע"א = ה, שפז 1; שם שפז 20-21: "לדברי-מקודשת", רמב"ם הנ"ל; שם שפז 21: "יוטרת מצורע", סנהדרין פז ע"א = שם פז ע"א = ה, שפז 1; שם שפז 21-22: "לדברי-כרת", רמב"ם הנ"ל; שם שפז 22: "בשעריך ופאה", סנהדרין פז ע"א = שם פז ע"א = ה, שפז 2; שם שפז 22 - שפט 2: "לדברי-חטאת", רמב"ם הנ"ל; שם שפט 2-3: "או-כרת", רמב"ם הנ"ל ד-ג; שם שפט 3-4: "דתנו-סופרים", סנהדרין פז ע"א; ושם שפט 4-5: "ויש-תפלין", דברי בעל מה"ג עפ"י סנהדרין פז ע"ב, או משנה סנהדרין יא-ג; שם שפט 5-8: "כיצד-פסול", רמב"ם הנ"ל ד-ג, בס"ה: 29 ציוני מקורות. מלבד שני קטעים הללו מצויים במה"ג דברים, "קטעי פסיפס" נוספים, כגון: ה, רנא 6-רנב 25; שם, שם 4-9; שם שכו 18 שכו 4; שם תעה 19-תעו 14; שם תפד 22-תפג 5; שם תפד 18-תפה 6, קטע מורכב ביותר; שם תצז 8-22; שם תקלט 8-15; שם תקנב כל העמוד; שם תקצא 7-28 ועוד ועוד. ועל "קטעי פסיפס" המצויים ביתר חלקי המה"ג, ראה לעיל הערות 94, 110, 125.

"מדרש תנאים", וכבר עמד יפה מ"ב לרנר¹⁴⁸ על הבעיות בשיטת ציון זו, ולא נעסוק בכך שוב כאן. לגבי חלק (ב), גם כאן לא מצאנו אצל המהדיר שיטה עקיבה, ולכן במקרים רבים מאד על הלומד לבדוק בעצמו את כל המקורות שנרשמו ביחס לפסקה מסוימת כדי להכריע סופית ובבטחון מהו מקורה¹⁴⁹. זה באשר לציוני המקורות של המהדיר. ואשר להערות, הערות אלו שרשם פיש מצומצמות מאד בהיקפן, בהשוואה להערות שבמהדורתו למה"ג במדבר, והן גם ענייניות יותר, אבל, לדאבונו, לא כולן היו תמיד נכונות, וחלקן אף, טעון מחיקה¹⁵⁰.

148 ראה פעמים 10 (תשמ"ב), עמ' 114-115. וראה שם: הערות 19-21. כאן נוסף, שפרט לליקוי שבעצם השיטה, שכאמור היא איננה שיטה ישירה, חלק גדול מזיהויו של הופמן עצמו ובעקבותיו גם של פיש, פשוט אינם נכונים. ראה להלן: הערות 729, 736 ושם דוגמאות.

149 במבואו ה' עמ' 6, לא ציין פיש את שיטתו ברישומם של המקורות וברישומן של המקבילות התוכניות, שאינן מהוות מקור. כך, למשל לפעמים מצאנו, שמקורו של קטע מסוים שבמהדורה זו נרשם לראשונה, ואח"כ המקבילות, ראה למשל: ה', רצו 22; שם רצו 20; שם רצח 18 ועוד. ולפעמים בדרך אחרת כגון: ה', מד 12, רשם המהדיר שבעה מקורות, מהם המקור השני הוא המקור (פרט לקטע שם מד 12-17: 'בוא - עמו' שמקורו נעלם, וראה ביקורתו של לרנר הנ"ל שם, עמ' 115, ולהלן הערה 1476; שם קמה 20, רשם המהדיר ארבעה מקורות, אלא שרק המקור הרביעי, הגדה של פסח, הוא המקור; שם קצג 1, רשם המהדיר שבעה מקורות ורק המקור השני, מר"א ענעלאו עמ' 300 הוא המקור; שם רנט 20, רשם המהדיר: "מדרש תנאים", ספרי ובבלי חולין, אך המקור הוא רק בבלי חולין, בלבד; שם, תלב 20 נרשם: "עיין עוד ספרי ובבלי מכות", המקור רק בבלי מכות; שם, תלז 19, נרשם: "עיין עוד ספרי שם יבמות לא ב" וכו', המקור רק יבמות, ועוד ועוד. לפעמים נרשם בתחלה "מדרש תנאים", ואח"כ שורה של מקורות אחרים שרק אחד הם הוא המקור, כגון: ה', שכב 12 נרשם: "מדרש תנאים שם. עיין עוד רמב"ם", ורמב"ם זה רק הוא המקור; שם שם 22, כנ"ל והבבלי שם הוא רק המקור; שם שם 10, כנ"ל, והספרי הוא רק המקור, ועוד ועוד; ולפעמים נרשם כמקור רק "מדרש תנאים", ראה למשל ה', שמא 3, ועוד. לעתים נרשם מקורו של קטע מסוים בצורה מטעה, כגון: ה', תלא 9: "עיין עוד מכות... ירושלמי" המקור הוא רק מכות ועוד. לפעמים לא נרשמו ציונים לקטעים מסוימים כגון: ה', תלג 9-15: "קא-מדבר" = בבלי מכות י' ע"ב, או שנרשמו ציונים מסוגים שונים שלא נפרטם כאן, שהמשותף לכולם חוסר בהירות גמור לגבי מקורם הבלעדי של קטעים רבים שבמהדורה זו, וכבר אינך יודע האם יש לפניך ציוני מקורות שגויים, או חוסר עקיבות בשיטת רישומם של המקורות, ואכמ"ל.

150 דוגמאות, ראה להלן, הערה 735, ועליהן יש להוסיף גם את הערות המהדיר לפסקאות הבאות: ה', רב 3; שם רל 6-8, 14, 17-18; שם, רמא 23; שם, רנ 21; שם, רנא 2; שם, שיז 2; שם, תרצא 5, 2; שם, תשיח 19, ועוד. מקורן של הערות אלו הוא בספרי דברים מה' רמא"ש בעקבות "מדרש תנאים" להופמן, ואילו עיין המהדיר באשר להערות אלו במהדורתו של פינקלשטיין לספרי דברים, בוודאי שהיו נמנעות הערות אלו; שם, רסה 3, העיר המהדיר: "פיסקא זו ליתא בספרי", מאי קמ"ל? אלא יש לרשום; בבלי זבחים סב ע"ב, בפראפראזה בלבד; שם רמז 1, העיר המהדיר: "פיסקא זו נשמטה מספרי שלנו", ולא אמר כלום, משום שקטע זה מקורו בבבלי מכות כב ע"א בשינויים; שם, רמח 25 רשם המהדיר שורה של מקורות ולבסוף העיר: "פיסקא זו ליתא בספרי" ושוב,

לסכום: אעפ"י שמהדורה זו, בתחומים מסוימים, עולה בטיבה במקצת על המהדורה הקודמת של חסידא¹⁵¹, לאור בקורתנו על מהדורה זו בסעיפים (1-3) דלעיל, יהיה קשה מאוד לקבל את הצעתו של מ"ב לרנר, למרות מעשיותה, גורם שאין לזלזל בו כלל וכלל, וכפי הנראה, לדאבון לבנו, לא יהיה מנוס מלהוציא מהדורה חדשה לחלק זה של המדרש הגדול^{151א}.

(המשך הערה 150)

מאי קמ"ל? הרי לפנינו קטע בבלי מובהק, סנהדרין יא ע"ב; שם, רנז 13-15, לקטע זה שמקורו בבבלי, מכות טז ע"ב, העיר המהדיר רק: "ליתא בספרי"; שם, רעט 6-9: "מכאן-באלוה" מקורו של קטע זה, כפי שציין המהדיר, רמב"ם, ע"ז ד-ב, אבל למקור זה שילב המהדיר, שם, שוי 6-7 את ההערה הבאה: "כל הענין במדרש תנאים... ועיין רמב"ם הלכות ע"ז פ"ד-ה"ב, שבלשונו ממש כלפנינו... ואין ספק שמדרש תנאים... היתה מקורו של הרמב"ם". זוהי הערה לא נכונה לחלוטין, שהרי מקורו של הרמב"ם בהלכה זו הוא הירושלמי, ראה: אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד, ב, חלק ראשון עמ' 137, הערה ז, משום שבמכילתא לדברים המקורית אין חומר להלכה זו של הרמב"ם ראה, שם, עמ' 133, שוי 5; שם שנג 5 העיר המהדיר: "תוספת מבעל מדרש הגדול", אבל קטע זה, מקורו בסה"מ לרמב"ם ל"ת קצ"ט; שם תלב 19, הערה זהה כנ"ל, וגם כאן המקור פיה"מ לרמב"ם מכות ב, א. וראה להלן הערה 1629. מאידך אלו השתמש המהדיר בספרות המקצועית המדעית הרלבנטית היו הערותיו יכולות להיות מאירות ומועילות גם יחד, ראה לעיל, הערה 737, וכאן נרשום כמה דוגמאות נוספות: ה, שט 13, לגירסה "העפרניות", השווה ליברמן תוסכפ"ש מעשרות, עמ' 673, הערה 28; שם נד 23 לנוסח: "משכנו... אפכו". ראה: ליברמן, אשכולות ג', עמ' 79; שם, שמט 19, ראה מהדיר, ו"אוצר הגאונים" לסנהדרין עמ' קיח; שם תקצג 9 לתיבה: "אטליס", ראה: אשכולות הנ"ל, עמ' 75; שם, תקצז 16, ואילך לקטע חשוב זה, ראה: ג' אלון מחקרים, ח"א, עמ' 257, ועוד ועוד.

151 קודם כול משום שלרשותו של פיש עמדו מקורות נוספים הכלולים בין מקורות מה"ג דברים, שלא עמדו לרשותו של המהדיר הקודם, כגון: משנת ר"א, ראה לעיל הערה 139 וכן "מדרש תנאים" שאילו נעזר בו בזהירות יכול היה לזהות הרבה מאד מן החומר שמקורו במכילתא לדברים, המצוי במה"ג דברים. כן יש במהדורה זו מדור חילופי נוסח, ולמרות שאיננו כליל השלמות (ראה לעיל, הערה 145), בכל זאת משהו הוא תורם, וכן הרבה ציוני מקורות נכונים, השגויים במהדורה הקודמת, ביניהם התחקות על קטעים שמקורם אולי ב"ילמדנו", ראה למשל את הערותיו של פיש לגבי הקטעים הבאים: ה, ג 7; שם נז 1; שם קנד 16; שם רלט 8; שם שסח 2-3, ועוד. וראה לעיל הערה 104.

151א מהדורה שטקסט הפנים שבה יושנת על כ"י מעולה של המה"ג, ובעיקר שיהא טקסט פנים זה מדויק ואמין; מערכת חילופי הנוסח גם היא תהיה אמינה ומדויקת; ציוני המקורות יתבססו על מהדורות ביקורתיות עד כמה שאפשר, ומעל לכול יהיו נכונים, מדויקים ואמינים, מופרדים לחלוטין מדברי הקישור של בעל מה"ג ומן המקבילות התוכניות שאינן משמשות כמקור. וראה להלן פרק ב, סעיף [יב], ושם הצעתנו המפורטת למהדורה חדשה לכל המה"ג. והשווה גם לעיל הערה 98 ביחס למה"ג ויקרא מהדורת ע' שטיינזלץ.